

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van hoofdkantoor tot platform: Opzij binnen de derde feministische golf in de jaren 2001-2010

Hoorn, Lynn van der

Citation

Hoorn, L. van der. (2022). *Van hoofdkantoor tot platform: Opzij binnen de derde feministische golf in de jaren 2001-2010*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448824>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Van hoofdkantoor tot platform: *Opzij* binnen de derde feministische golf in de jaren 2001-2010

De covers van *Opzij* door de jaren heen. Links: zomernummer (juli/augustus) 2001, rechts: februari 2009

Links: *Opzij*, jaargang 29, juli/augustus 2001, collectie IAV Atria

Rechts: *Opzij*, jaargang 37, februari 2009, collectie IAV Atria.

Lynn van der Hoorn
S1813366
Begeleider: M. Janse
Datum: 23 juni 2022
Aantal woorden: 16926

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Historische en theoretische achtergrond: golfbewegingen	9
<i>Eerste feministische golf</i>	10
<i>Tweede feministische golf</i>	11
<i>Derde feministische golf</i>	14
Hoofdstuk 2: Feministische thema's in Nederland 2001-2010 en <i>Opzij</i> van buitenaf beschouwd...	21
Hoofdstuk 3: <i>Opzij</i> door een lezersbril	29
Hoofdstuk 4: Bladeren door de jaargangen van <i>Opzij</i>	33
Hoofdstuk 5: Perspectief van de redactie	44
Conclusie	52
Bibliografie	55
<i>Primaire bronnen</i>	55
Algemeen.....	55
Interviews	55
Geciteerde artikelen uit <i>Opzij</i>	55
Krantenartikelen	56
Websites.....	57
<i>Literatuur</i>	58

Inleiding

“Ooit fungeerde het maandblad *Opzij* als het hoofdkantoor van het feminisme in Nederland. Wie met een vraag zat over de bevrijding van de vrouw, belde gewoon de redactie of schreef een brief – en kreeg nog antwoord ook.”¹ Feministisch maandblad *Opzij* bestaat in 2022 vijftig jaar. *Opzij* is opgericht in 1972, ten tijde van de tweede feministische golf in Nederland, en is “een van de bekendste voorbeelden van geïnstitutionaliseerd feminisme.”² Het tijdschrift had gedurende haar eerste decennium vooral een pamfletachtig karakter. Vanaf 1982 werd *Opzij* onderdeel van de Weekbladpers en kreeg daarmee ook een betaalde hoofdredacteur, Cisca Dresselhuys. Sindsdien heeft het tijdschrift zich ontwikkeld van een activistisch maandblad tot een *glossy*. Het tijdschrift is in haar bestaan drie keer van uitgeverij gewisseld en heeft vijf hoofdredactrices gekend, waarvan Hedy d’Ancona, Cisca Dresselhuys en Margriet van der Linden de meest bekende zijn. Irene de Bel stond tussen 2014 en 2017 aan het roer en sindsdien bekleed Marianne Verhoeven de functie van hoofdredacteur.

Naast deze organisatorische veranderingen, hebben er ook cosmetische en inhoudelijke veranderingen plaatsgevonden. Zo verdween het woord “radikaal” in de jaren 1970 al van de cover en werd er in 2007 gekozen voor de ondertitel “de vrouwelijke opinie” in plaats van “feministisch maandblad.” *De Volkskrant* stelt: “het activistische krantje was uitgegroeid tot een toonaangevend opinieblad en ergens onderweg was het woordje radikaal gesneuveld.”³ *Opzij* schetst haar eigen ontwikkeling als volgt: “Aanvankelijk opgezet als een activistisch, pamfletachtig tijdschrift heeft *Opzij* zich in de loop der jaren steeds aan de veranderende tijdsgeest aangepast, zonder concessies te doen aan de eigen grondbeginselen. Het radicaal verdween van de cover, maar er staat nog steeds feministisch maandblad.”⁴

Het artikel over het vijftigjarig bestaan van *Opzij* in *De Volkskrant* besteedt ook aandacht aan de meer recente ontwikkeling van het tijdschrift. Er wordt gesproken over een nieuw type feminisme. “Ogenschijnlijk heeft ze het tij mee: feminisme is weer in de mode, maar het is een heel ander feminisme.”⁵ De groeiende populariteit van het

¹ Renate van der Zee, “Vijftig jaar *Opzij*: van ‘Kut Ruikt Lekker’ op de cover naar cupcakes en eer (een beetje) terug,” *De Volkskrant*, 23 mei 2022.

² Marjan Agerbeek, “Dinosaurussen van de tweede feministische golf,” *Trouw*, 2 oktober 2001.

³ Van der Zee, “Vijftig jaar *Opzij*.”

⁴ “Over *Opzij*,” *Opzij*, bezocht op 23 november 2021, <https://www.opzij.nl/over-opzij/>.

⁵ Van der Zee, “Vijftig jaar *Opzij*.”

feminisme lijkt goed nieuws voor *Opzij*. Tegelijkertijd lopen de oplagecijfers al langere tijd terug. Het artikel van *De Volkskrant* wordt geschetst dat de oplage in 2012 “min of meer gehalveerd” was.⁶ Waarom lukt het *Opzij* niet te profiteren van de groeiende populariteit van het feminisme? In deze masterscriptie wordt aandacht besteed aan de recente ontwikkeling van de vrouwenbeweging in Nederland en de ontwikkeling van *Opzij*. De onderzoeksvraag luidt dan ook: “Hoe verhoudt *Opzij* zich tot de derde feministische golf in Nederland?” Hierbij wordt de ontwikkeling van het tijdschrift in de periode 2001-2010 onder de loep genomen en wordt zowel aandacht besteed aan de blik van *Opzij* zelf, via onder andere redactienotulen, als hoe anderen naar *Opzij* keken in de genoemde periode.

Wat is een tijdschrift en hoe kun je deze gebruiken als historische bron? Historicus Remieg Aerts ziet tijdschriften als “informatiedrager, discussiepodium en opiniemaker.”⁷ Tijdschriften creëren daarbij de publieke sfeer en brengen daar differentiatie in aan “enerzijds door hun prijs, niveau en soort van informatie, anderzijds door zelf bepaalde sociale stratificaties en publieksgroepen in het leven te roepen (...)”⁸ Aerts merkt daarbij terecht op: “tijdschriften zijn geen kleurloos venster, geen doorgeefluik, geen ‘neutrale’ bron van informatie over het verleden. (...) Zij vormen een bron voor de bestudering van ideologie, waarden, wereldbeelden, intellectuele stijl of communicatietechnieken.”⁹ *Opzij* wordt in deze scriptie dan ook gebruikt om de recente ontwikkeling van de vrouwenbeweging te onderzoeken. Een tijdschrift doet niet alleen verslag van bepaalde gebeurtenissen, maar draagt ook bij aan de vormgeving van wereldbeelden. Hierbij wordt het tijdschrift op haar beurt weer gevormd door “de mogelijkheden van de tijdschriftmarkt.”¹⁰ Om die reden dient een tijdschrift als historische bron dus in de context van haar tijd bestudeerd te worden. Aerts gebruikt voor deze context de term “culturele infrastructuur.”¹¹ Historicus Marloes Hülsken pleit er ook voor om een tijdschrift in zijn totaliteit de bestuderen: de uitgever, het lezerspubliek, het uiterlijk van het blad, de inhoud, redactie en vaste medewerkers. “Tijdschriftenonderzoek voegt iets toe als recht wordt gedaan aan het hele tijdschrift.”¹²

⁶ Van der Zee, “Vijftig jaar *Opzij*.”

⁷ Remieg Aerts, “Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron,” *Groniek* 30 (1996): 172.

⁸ *Ibidem*, 174.

⁹ *Ibidem*, 178.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, 179.

¹² Marloes Hülsken, “Fascinerend en veelzijdig: het vrouwentijdschrift als bron,” *Vrouwentijdschriften.nl*, 2005, 9.

Het is volgens Aerts verstandig om je als onderzoeker te richten op wat er wel en juist ook wat er niet in een tijdschrift gepubliceerd wordt. Daarnaast dient de onderzoeker zich af te vragen op welk publiek een tijdschrift zich richt. Aerts ziet het tijdschrift hierbij als “de actieve partij, het bepaalt de agenda, de hiërarchie en de bespreekbaarheid van onderwerpen.”¹³ Deze conclusie van Aerts lijkt logisch als je het tijdschrift beschouwt als meer dan een spiegel van haar tijd. Tegelijkertijd verbloemt het de rol van het publiek. Om bestaansrecht te hebben en behouden dient een tijdschrift in de 21^e eeuw verkocht te worden en winst te maken. Hiertoe zal een redactie zich waarschijnlijk aanpassen aan de wensen en behoeften van haar publiek. In deze scriptie wordt dus aangenomen dat het zender-ontvanger model achterhaald lijkt. Zowel het tijdschrift als het publiek spelen een actieve rol die samen de inhoud van het blad bepalen.

Waar de tijdschriftenbranche in de 19^e eeuw gekarakteriseerd werd door commercialisering, speelt digitalisering in de 20^e en 21^e eeuw een belangrijke rol. Voor Aerts hangt deze digitalisering samen met een “een vergaande individualisering van de publieke sfeer.”¹⁴ Voor feministische tijdschriften is ook de opkomst van vrouwenstudies belangrijk. Bij *Opzij* resulteert dit in de jaren 1980 in een verschuiving van de focus op politieke onderwerpen naar het privéleven van de vrouw.¹⁵ Over de recente ontwikkelingen binnen de tijdschriftenbranche is nog weinig tot geen literatuur. Op basis van algemene ontwikkelingen die plaatsvonden in het eerste decennium van de 21e eeuw, kan worden gesteld dat naast digitalisering ook het neoliberalisme, waarbij het marktdenken naar alle domeinen van het sociale leven wordt uitgebreid, van invloed was. Vraag en aanbod spelen een belangrijke rol en er wordt steeds meer aandacht besteed aan de behoeftes van de klant, de lezer.

Opzij is al vaker het onderwerp van wetenschappelijke studies geweest. Hierbij is er vanuit verschillende perspectieven en disciplines onderzoek gedaan. Binnen het vakgebied genderstudies wordt er vooral aandacht besteed aan het type feminisme dat *Opzij* vertegenwoordigt. Eva Midden, specialist op het gebied van genderstudies, stelt dat feminisme in *Opzij* wordt behandeld als “something quite fixed.”¹⁶ Zij is daarbij

¹³ Aerts, “Het tijdschrift als culturele factor,” 181.

¹⁴ Ibidem, 172.

¹⁵ Jann Ruyters, “Something to Suit All “Viewpoints”: Feminist Magazines in the Netherlands,” *Women’s Studies International Forum* 16, no. 4 (juli 1993): 430.

¹⁶ Eva Midden, “Feminism and Cultural and Religious Diversity in *Opzij*: An Analysis of the Discourse of a Dutch Feminist Magazine,” *European Journal of Women’s Studies* 19, no. 2 (mei 2012): 232.

kritisch op de manier waarop in *Opzij* de thema's religie (voornamelijk islam) en culturele diversiteit aan bod komen. Er wordt niet gezocht naar manieren waarop de islam en het feminisme samen zouden kunnen gaan.¹⁷ "In other words, only the boundaries of feminism are debated, not the basics."¹⁸ Socioloog op het gebied van vrouwenstudies Jann Ruyters concludeert dat het feminisme van *Opzij* past in de sociaaldemocratische traditie van het feminisme dat gestoeld is op het gelijkheidsdenken.¹⁹ *Opzij* vertegenwoordigt hiermee het liberaal feminisme. De verschillende typen feminisme komen in het volgende hoofdstuk aan bod.

Ook is er aandacht besteed aan de doelgroep van *Opzij*. Historicus Lisa Eeftinck-Schattenkerk heeft de covers van de periode 1972-2000 onder de loep genomen en concludeert dat de doelgroep van *Opzij* in deze periode verandert van de activistische vrouwenbeweging naar hoogopgeleide vrouwen. Ook het activistische karakter van het blad vermindert in deze periode sterk.²⁰ Anne Dijkman concludeert eveneens dat de doelgroep van *Opzij* de hoogopgeleide witte vrouw is. Daarnaast identificeert zij een verandering van het *Opzij*-feminisme, waarbij het omslagpunt in de jaren 1980 lijkt te liggen. "Het [*Opzij*-feminisme] verandert dan van radicaal, politiek, vijandig en strijdlustig in een liberaler en milder feminisme, dat naarmate de jaren negentig vorderen steeds meer een wereldbeschouwing en leefwijze wordt dan een politieke en/of sociale beweging: de strijd der witte vrouwen lijkt in grote lijnen gestreden."²¹

Bovenstaande onderzoeken, afgezien van het onderzoek van Midden, lijken *Opzij* allemaal op zichzelf staand te onderzoeken. Door *Opzij* binnen de bredere context van het feminisme en de maatschappij te plaatsen draagt dit onderzoek bij aan zowel de literatuur over de recente ontwikkeling van het feminisme, en specifiek de derde feministische golf, als aan de literatuur over *Opzij* als tijdschrift. Zoals gezegd bood de opkomst van de derde feministische golf kansen voor *Opzij*. In het volgende hoofdstuk wordt duidelijk dat inclusiviteit, pluralisme, individualisme en keuzevrijheid centraal staan in deze derde golf. Hoe verhoudt het tijdschrift zich tot deze nieuwe ontwikkelingen? Om deze vraag te kunnen beantwoorden wordt gebruik gemaakt van

¹⁷ Midden, "Feminism and Cultural and Religious Diversity," 228-229.

¹⁸ Ibidem, 233.

¹⁹ Ruyters, "Something to Suit All "Viewpoints,"" 428.

²⁰ Lisa Eeftinck Schattenkerk, "Opzij, gezicht van het Nederlands feminisme? Omslagen van Opzij 1972-2000," Bachelor scriptie, Universiteit Utrecht, 2012, 34-35.

²¹ Anne Dijkman. *Opzij & aan de kant met haar: de constructie van de norm en afwijking in Opzij tussen 1972 en 2002* (Nijmegen: Institute for Gender Studies, Radboud Universiteit Nijmegen, 2008), 79.

notulen van redactievergaderingen en brainstormsessies van de redactie, waar soms ook de uitgever en het stichtingsbestuur aansloten. Hieruit wordt duidelijk hoe *Opzij* naar zichzelf kijkt. Aangezien de redactienotulen vooral beslissingen en afspraken over de inhoud van het blad bevatten, maar niet altijd de voorafgaande discussie weergeven, is hoofdredactrice Cisca Dresselhuys geïnterviewd om meer inzicht in de achtergrond van bepaalde beslissingen te krijgen. Daarnaast is er aandacht voor de mening van de lezers, via brieven en gemotiveerde opzeggingen. Krantenartikelen, feministische publicaties en twee interviews bieden inzicht in hoe *Opzij* van buitenaf wordt bekeken. Aangezien er van verschillende typen bronnen gebruik wordt gemaakt, bevat deze scriptie verschillende onderzoeksmethodes. Aan het begin van ieder hoofdstuk wordt hier aandacht aan besteed.

Voor deze scriptie zijn drie interviews afgenomen. Deze worden door de hoofdstukken heen gebruikt. Interviews met feministen Roos Wouters en Jannet Vaessen bieden inzicht in hoe er door anderen naar *Opzij* werd gekeken. Het interview met Cisca Dresselhuys dient ter aanvulling op de redactienotulen. De interviews hadden een semigestructureerd karakter, waarbij de geïnterviewden de ruimte werd gegeven om hun eigen verhaal te vertellen. Alle geïnterviewden is gevraagd naar de plaats van *Opzij* binnen de vrouwenbeweging tijdens de derde feministische golf. Wouters, Vaessen en Dresselhuys hebben alle drie een andere relatie met *Opzij*. De relatie van hoofdredactrice Dresselhuys is het meest eenduidig. Zij is 27 jaar hoofdredactrice van het tijdschrift geweest. Wouters was eerst kritisch op het tijdschrift, werd daarna columnist en nam vervolgens weer teleurgesteld afscheid. Vaessen is oprichter van *WOMEN Inc.*, een organisatie die zich in de jaren 2001-2010 in hetzelfde speelveld als *Opzij* bevond. Geen van de geïnterviewden heeft een neutrale blik op het tijdschrift. Bij interviews is het dan ook van belang om bewust te zijn van het standpunt van de geïnterviewden. Daarnaast bestaat altijd het risico dat mensen zich achteraf zaken anders herinneren of anders voorstellen. De interviews dienen in deze scriptie dan ook als ondersteuning, waarbij rekening wordt gehouden met de positie van de geïnterviewden.

De periodisering is ingegeven door het beschikbare bronnenmateriaal. Aanvankelijk is ervoor gekozen om de ontwikkeling van *Opzij* over een periode van ongeveer tien jaar te bestuderen. Een dergelijke periode biedt de kans zowel met een helicopterview als dieper ingezoomd naar het materiaal te kijken. Aan de hand van het beschikbare

bronnenmateriaal en de onderzoeksresultaten uit hoofdstuk 2, dat een schets van de feministische thema's in Nederland omvat, is de periodisering aangescherpt tot 2001-2010. Zoals in hoofdstuk 2 duidelijk wordt, is multiculturalisme een van de belangrijkste thema's binnen de vrouwenbeweging in de eerste jaren van de 21^e eeuw. *Opzij* neemt in 2001 stelling in dit debat wanneer hoofdredactrice Cisca Dresselhuys verklaart dat zij geen redactrices met een hoofddoek wil aannemen.²² Om die reden is 2001 als startpunt van dit onderzoek gekozen. In 2008 nam Cisca Dresselhuys, toonbeeld van de tweede feministische golf, na 27 jaar trouwe dienst afscheid als hoofdredactrice en werd zij opgevolgd door Margriet van der Linden.²³ Het is interessant te onderzoeken welke gevolgen deze verandering heeft voor hoe *Opzij* zich beweegt binnen de derde feministische golf. De periodisering 2001-2010 biedt de kans de rol van het tijdschrift onder een nieuwe hoofdredactrice te onderzoeken. Het onderzoek heeft daardoor een breder perspectief.

Hoofdstuk 1 bevat de benodigde historische en theoretische achtergrond over de drie golven van het feminisme. Hoofdstuk 2 omvat een schets van de belangrijkste feministische kwesties in de periode 2001-2010 en hoe ervan buitenaf naar *Opzij* gekeken wordt. In hoofdstuk 3 komen de lezers aan bod, waarna in hoofdstuk 4 het uiterlijk van *Opzij* onder de loep genomen worden. Hoofdstuk 5 gaat dieper in op het zelfbeeld van de redactie van het tijdschrift. Uit deze hoofdstukken wordt duidelijk dat *Opzij* zich in de periode 2001-2010 beweegt van het liberaal feminisme met een normatief karakter naar een postfeministische invalshoek. Hiermee representeert *Opzij* de ontwikkelingen die het feminisme in Nederland in het eerste decennium van de 21^e eeuw doormaakt.

²² "Bij *Opzij* geen hoofddoek," *Trouw*, 9 maart 2001.

²³ Zie bijvoorbeeld: "De zendingsdrang van Cisca Dresselhuys," *EO Visie*, 27 augustus 2006, <https://visie.eo.nl/artikel/2006/08/de-zendingsdrang-van-cisca-dresselhuys>.

Hoofdstuk 1: Historische en theoretische achtergrond: golfbewegingen

Een scriptie schrijven over feminisme start vanzelfsprekend met het definiëren van dat begrip en het traceren van de ontwikkeling die dat begrip heeft doorgemaakt. Dit hoofdstuk besteedt, aan de hand van drie feministische golven, aandacht aan de historische en theoretische achtergrond van het feminisme. Echter, het is eerst noodzakelijk dieper in te gaan op wat feminisme betekent. Een uitgebreide literatuurstudie levert geen eenduidig antwoord op. Rosalind Delmar, wetenschapper in het vakgebied vrouwenstudies, wijdt er in haar boek bijvoorbeeld al 25 pagina's aan. Uit Delmar's uitgebreide bestudering volgt dat het feminisme in de basis een beweging is die strijd tegen discriminatie van vrouwen op basis van hun geslacht en van mening is dat de maatschappij op sociaal, economisch en politiek gebied drastisch dient te veranderen om deze discriminatie te beëindigen.²⁴ Delmar merkt daarnaast op: "Feminist historiography highlights different versions of feminism, since it often has overt political motivations which then produce different versions of the same history."²⁵

Socioloog Olive Banks lijkt het kernbegrip van Delmar te onderschrijven, maar identificeert verschillende "faces of feminism." "Any groups that have tried to change the position of women, or the ideas about women, have been granted the title of feminist, and the great variety of ways in which they have tried to do this has been allowed for by exploring the different varieties, or, as the title of the book phrases it, the different faces of feminism."²⁶ Volgens Banks zit het verschil tussen de verschillende gezichten van het feminisme dus in de aanpak en uitvoering van de strijd tegen de discriminatie van vrouwen. In haar werk beargumenteert Banks overtuigend dat de verschillende gezichten van het feminisme op een aantal vlakken overeenkomen, maar juist ook verschillen en elkaar soms zelfs tegenspreken. Hierdoor is het niet zinvol te spreken over "het" feminisme, maar is het nuttiger te spreken over verschillende stromingen van het feminisme. Hierbij bestaat "het" feminisme dus niet en verwijzen de stromingen niet naar een afwijking van de norm maar naar verschillende tradities met eigen opvattingen en eigen manieren om te strijd te voeren. In deze scriptie wordt dan ook steeds duidelijk

²⁴ Rosalind Delmar, "What Is Feminism?" in *Theorizing Feminism: Parallel Trends in the Humanities and Social Sciences*, ed. Anne C. Hermann en Abigail J. Stewart (Oxfordshire: Routledge, 2001), 8.

²⁵ Ibidem, 14.

²⁶ Olive Banks, *Faces of Feminism: A Study of Feminism as a Social Movement* (Oxford: New York, 1986), 3.

gemaakt over welk feminisme er gesproken wordt. Wanneer er wordt gesproken over “het” feminisme wordt er verwezen naar de verzameling van alle verschillende stromingen.

Naast de beeldspraak stromingen wordt er in deze scriptie gebruik gemaakt van de golf-metafoer. Deze metafoer wordt vaak gebruikt om de ontwikkeling van het feminisme weer te geven maar is niet zonder kritiek. De golf-metafoer zou het continue verloop van het feminisme verduisteren, waardoor het lijkt alsof er in de periode tussen de golven geen feministische activiteiten zouden plaatsvinden. Dit is onjuist. Voor sociologen Susan Archer Mann en Douglas J. Huffman vertegenwoordigen de feministische golven waarover gesproken wordt simpelweg de periodes uit de geschiedenis waarin het feminisme als massale beweging te boek stond.²⁷ Bovendien benadrukt de golf-metafoer vooral de verschillen tussen de verschillende golven, terwijl er juist ook veel overeenkomsten zijn. De golven bouwen zelfs voort op resultaten die door de voorafgaande golf bereikt zijn. Hier biedt de golf-metafoer wel de ruimte voor. Golven zijn geen afzonderlijke eenheden, maar nemen af in kracht, trekken zich terug en komen vervolgens weer sterker terug. Er lijkt in de secundaire literatuur nog geen betere manier gevonden om de ontwikkeling van het feminisme te beschrijven. Daarom wordt de golf-metafoer ook in deze scriptie gebruikt. Het is belangrijk om bewust te zijn van de consequenties hiervan. Namelijk het wegvallen van de periodes tussen de golven en de overmatige aandacht voor de verschillen ten opzichte van de overeenkomsten tussen de verschillende golven.

Eerste feministische golf

De eerste feministische golf kwam in de tweede helft van de negentiende eeuw op gang en eindigde met het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht. In deze periode wordt over het algemeen gesproken over de vrouwenbeweging in plaats van over feminisme. De term feminisme is later bedacht en wordt tegenwoordig ook gebruikt om over de vrouwenbeweging in de tweede helft van de negentiende eeuw te schrijven. Ribberink schrijft dat de eerste golf van het feminisme in de Verenigde Staten (VS) rond 1850 van de grond kwam, waar dit in Nederland twintig jaar later gebeurde.²⁸ De eerste

²⁷ Susan Archer Mann en Douglas J. Huffman, “The Decentering of Second Wave Feminism and the Rise of the Third Wave,” *Science & Society* 69, no. 1 (2005): 58.

²⁸ Anneke Ribberink, *Politiek veelstromenland: feminisme* (Leiden: Stichting Burgerschapskunde, 1987), 5.

feministische golf wordt nog altijd geassocieerd met de strijd voor het vrouwenkiesrecht. De strijd voor het kiesrecht kwam voort vanuit het gelijkheidsdenken, geïnspireerd op de Verlichting. Ribberink noemt de feministische stroming afkomstig vanuit het Verlichtingsdenken het liberaal feminisme. Rationalisme, “de vrijheid, gelijke rechten en het recht op ontplooiing van alle individuen” stonden hierin centraal.²⁹ Tegelijkertijd speelde ook de evangelisch-christelijke stroming een rol. Binnen deze stroming kregen vrouwen, voornamelijk in relatie tot het moederschap, een superieure rol toebedeeld.³⁰ Het gelijkheidsdenken en de superioriteit van de vrouw in relatie tot het moederschap lijken in strijd met elkaar. Desondanks vonden de verschillende stromingen elkaar in de gezamenlijke strijd voor het kiesrecht, het grootste en meest radicale strijdpunt van de eerste feministische golf. Het liberaal – en evangelisch-christelijke feminisme zijn dus voorbeelden van feministische stromingen die tegenstrijdige idealen nastreven maar elkaar kunnen vinden in een gemeenschappelijk doel.

Vanaf de jaren 1920 nam de eerste feministische golf af in kracht. Zowel de verworvenheid van het kiesrecht als de economische crisis worden als oorzaken genoemd. Zowel Ribberink als Banks benoemen dat na het bereiken van het vrouwenkiesrecht het idee ontstond dat vrouwen individueel nu alles konden bereiken wat ze wilden via de politiek. Banks merkt daarbij op dat vrouwen hun nieuwverworven kiesrecht vooral gebruikten om hun eigen welzijn te vergroten en niet voor feministische doeleinden.³¹ Door het economische malheur zouden mensen zagezegd wel iets anders aan hun hoofd hebben dan de emancipatie van de vrouw.³²

Tweede feministische golf

Tijdens de tweede feministische golf kwam discriminatie van vrouwen opnieuw op de politieke agenda te staan.³³ Ribberink noemt de tegenstrijdigheden tussen de uitwerking van de verworvenheden van de eerste feministische golf en het gelijkheidsdenken van de jaren 1960 als oorzaak van de tweede feministische golf. “De te geringe vooruitgang

²⁹ Ribberink, *Politiek veelstromenland*, 9.

³⁰ Ibidem 9-10 en Banks, *Faces of Feminism*, 102.

³¹ Banks, *Faces of Feminism*, 162.

³² Ribberink, *Politiek veelstromenland*, 23.

³³ Banks, *Faces of Feminism*, 222.

in de situatie van vrouwen, die geen einde maakt aan het onrechtvaardig sekseverschil, botste met het gelijkheidsdenken van deze jaren.”³⁴ Wederom waaide deze golf over vanuit de VS waar in 1966 de *National Organisation of Women* was opgericht.³⁵ Het boek *The Feminine Mystique* over de onvrede bij jonge, getrouwde vrouwen over het dominante rollenpatroon geschreven door Betty Friedan speelde hierbij een belangrijke rol. Ook in Nederland werd de tweede feministische golf aangewakkerd door een geschreven stuk. In 1967 verscheen het artikel “Het Onbehagen bij de Vrouw” van Joke Smit waarin ze een vergelijkbare onvrede als Friedan uitte. Smit zag een algemene arbeidstijdverkortung en een daaraan gelieerde “herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over mannen en vrouwen” als de oplossing van het probleem.³⁶ De economische positie van de vrouw werd hiermee een belangrijk strijdterrein voor de tweede feministische golf in Nederland.

Naast het liberaal feminisme speelden ook het socialistisch -, radicaal en multiraciaal feminisme een rol in de tweede feministische golf. De socialistisch feministische stroming in Nederland werd in de tweede golf voornamelijk vertegenwoordigd door *Dolle Mina*, een organisatie die in 1969 werd opgericht. *Dolle Mina* wordt onder andere herinnerd door haar ludieke acties, zoals het nafluiten van mannen en Baas in Eigen Buik. Ribberink ziet *Dolle Mina* als de actiegroep die het feminisme naar de gewone mensen bracht.³⁷ Kenmerkend voor het socialistische feminisme is dat het de emancipatie van vrouwen als onderdeel zag van de klassenstrijd en niet als strijd op zich. De opkomst van het radicaal feminisme is kenmerkend voor de tweede feministische golf. Er wordt in Nederland ook wel gesproken over de autonome vrouwenbeweging. “De verzamelnaam voor dat deel van de feministische beweging dat geen binding had met een politieke partij of vakbeweging en dat gebaseerd was op radicaal-feministische organisatieprincipes.”³⁸ Onder invloed van het radicaalfeminisme gingen steeds meer vrouwen zich afzetten van mannen en er ontstond zelfs een zogeheten “tegencultuur.”³⁹ Gevolg van het radicaalfeministisch gedachtegoed was een zeer losse organisatiestructuur, omdat er binnen deze stroming een afkeer bestond van alles wat met macht te maken had. Joke Smit identificeerde dit in 1978 als een valkuil

³⁴ Ribberink, *Politiek veelstromenland*, 34.

³⁵ Ibidem, 36.

³⁶ Ibidem, 37.

³⁷ Ibidem, 39.

³⁸ Ibidem, 44.

³⁹ Ibidem, 48.

voor het feminisme en voorspelde dat de strijd voor vrouwenemancipatie hierdoor zou verzanden.⁴⁰

Socioloog Becky Thompson beschrijft in haar werk de invloed van het multiraciaal feminisme op de tweede feministische golf. Zij is daarbij van mening dat het multiraciale feminisme niet zomaar een van de stromingen is die naast de andere kan bestaan. “Multiracial feminism is the heart of an inclusive women's liberation struggle. The race-class-gender-sexuality-nationality framework through which multiracial feminism operates encompasses and goes way beyond liberal, radical, and socialist feminist priorities - and it always has.”⁴¹ Activiste Barbara Smith, gespecialiseerd in vrouwenstudies, was in 1980 een van de stemmen die pleitte voor een meer inclusieve vorm van feminisme. “Feminism is the political theory and practice that struggles to free *all* women: women of color, working-class women, poor women, disabled women, lesbians, old women, as well as white, economically privileged heterosexual women. Anything less than this vision of total freedom is not feminism, but merely female self-aggrandizement.”⁴² Deze definitie van Smith wordt ook vandaag de dag nog veel geciteerd en gebruikt.

Ribberink onderscheidt drie fases in de tweede golf. De eerste fase “werd gekenmerkt door samenwerking met mannen, streven naar gelijkheid en doorbreking van rolpatronen.”⁴³ Vanaf 1971 werd de tweede feministische golf gekarakteriseerd door “radicalisering, afwijzing van (samenwerking met) mannen en bloei van autonome vrouwenculturen.”⁴⁴ *Opzij*, opgericht in 1972, vond haar oorsprong in de liberaal feministische *Man Vrouw Maatschappij* (MVM) maar werd ook beïnvloed door het radicaal feminisme. Een aantal redactieleden van het *MVM-Nieuws* vonden bijvoorbeeld dat dit blad niet radicaal genoeg was en een meer activistische houding zou moeten aannemen. Uit deze onvrede richtten Hedy d’Ancona en Wim Hora Adema uiteindelijk het tijdschrift *Opzij* op. Ribberink schrijft: “Het radicaal feminisme had dus nog een slachtoffer geëist: de redactie van 1971, die voor een deel uit de oprichtsters van MVM bestond.”⁴⁵ Hieruit wordt opnieuw duidelijk dat de verschillende feministische

⁴⁰ Ribberink, *Politiek veelstromenland*, 52.

⁴¹ Becky Thompson, “Multiracial Feminism: Recasting the Chronology of Second Wave Feminism,” *Feminist Studies* 28, no. 2 (2002): 53.

⁴² Barbara Smith, “Racism and Women’s Studies,” *Frontiers: A Journal of Women Studies* 5, no. 1 (1980): 48.

⁴³ Anneke Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters: een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), 1968-1973* (Hilversum: Verloren, 1998) 22.

⁴⁴ Ibidem, 22.

⁴⁵ Ibidem, 190-191.

stromingen in strijd met elkaar kunnen zijn. Vanaf de jaren 1980 is er sprake van de derde fase van “terugkeer naar de maatschappij, interne versoepeling en naar buiten toe een minder radicale opstelling.”⁴⁶ De economische crisis van de jaren 1970 zou het pragmatisme in de hand werken.⁴⁷ Onder invloed van dit gegroeid pragmatisme, nemen ook de tegenstellingen tussen de verschillende stromingen in kracht af.⁴⁸ De tweede feministische golf ebt vervolgens weg. Ribberink ziet dit als een natuurlijk proces, hoewel ze van mening is dat de emancipatiestrijd niet voltooid is.⁴⁹

Derde feministische golf

Over de derde feministische golf in Nederland is, begrijpelijkerwijs, minder geschreven dan over de eerste twee. Doordat deze derde golf veel dichterbij het heden ligt, bemoeilijkt dit een historisch onderzoek naar deze golf. Bovendien zijn de meningen verdeeld over het überhaupt bestaan van een derde golf van het feminisme. Zoals gezegd is het feminisme continu in beweging en veranderen en ontwikkelen de verschillende stromingen zich steeds. Voor deze scriptie wordt uitgegaan van de huidige kennis over de verschillende stromingen binnen het hedendaagse feminisme en wordt aangenomen dat er in de 21^e eeuw sprake was van een derde feministische golf. Het is goed mogelijk dat op een later moment, met meer afstand tot de ontwikkelingen, nieuwe inzichten ontstaan. Desondanks is een historisch onderzoek naar de recente ontwikkeling van de vrouwenbeweging ook nu relevant en kan het interessante inzichten bieden. Vrouwenemancipatie staat nog altijd op de politieke agenda. Onderzoek naar de meer recente ontwikkelingen van de vrouwenbeweging draagt bij aan dit debat. Het is allereerst verstandig te kijken naar de huidige stand van zaken in de wetenschap omtrent de derde feministische golf.

In de VS werd in de jaren 1990 voor het eerst gesproken over een zogenoemde derde golf van het feminisme.⁵⁰ Er is in de literatuur nog relatief weinig aandacht besteed aan de derde feministische golf in Nederland. Waar in de VS in de begin jaren 1990 het feminisme weer meer kracht kreeg, was Nederland daarin later. De publicatie van het

⁴⁶ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 61.

⁴⁷ Ibidem, 54.

⁴⁸ Ibidem, 56.

⁴⁹ Ibidem, 61.

⁵⁰ Astrid Henry, *Not My Mother's Sister Generational Conflict and Third-Wave Feminism* (Bloomington: Indiana University Press, 2004), 16.

werk *Wel Feministisch, Niet Geëmancipeerd* in 1996 lijkt een van de eerste werken waarin weer actief voor feminisme wordt gepleit.⁵¹ Dit boek is bovendien een reactie op wat de auteurs het antifeminisme noemen, een stroming die vanaf eind jaren 1980 in Nederland is ontstaan. Het emancipatieproces zou, nu er een officieel overheidsbeleid aangaande emancipatie was, voltooid zijn. Voor deze scriptie wordt aangenomen dat de derde golf in Nederland in de eerste jaren van het nieuwe millennium van start ging. In 2005 werd bijvoorbeeld de organisatie *WOMEN Inc.* opgericht. Een organisatie die streeft naar “een samenleving met gelijke kansen voor iedereen, ongeacht gender of sekse.”⁵² Een precies startpunt is in de literatuur nog niet vastgesteld. Wat karakteriseert deze derde golf?

Sommige wetenschappers beschouwen het derde golf-feminisme als een aparte stroming.⁵³ In deze scriptie wordt de derde golf van het feminisme, net als de eerste twee golven, beschouwd als een fase in de ontwikkeling van het feminisme die gekarakteriseerd wordt door verschillende stromingen. Op die manier worden alle golven en stromingen op dezelfde manier beschouwd. Het postfeminisme is een van de bepalende stromingen van de derde feministische golf.

Volgens Henry ontstaat de derde golf na een periode waarin men het erover eens was dat feminisme niet meer nodig zou zijn. Henry noemt dit postfeminisme.⁵⁴ Toch is de betekenis van het voorzetsel “post” niet eenduidig. Voor sommigen betekent dit “na” en duidt het dus een periode aan na het feminisme omdat het feminisme niet meer nodig zou zijn. Tegelijkertijd schuilt er in post-feminisme ook iets antifeministisch. “Paradoxically, then, the term signals both failure and success, both an anti-feminist critique of the misguidedness of feminism and a pro-feminist nod to feminism’s victories.”⁵⁵ Door de anti-feministische connotatie die is ontstaan bij de term postfeminisme is Amanda D. Lotz, professor mediastudies, huiverig de term te gebruiken. Voor haar heeft het zijn waarde verloren.⁵⁶

⁵¹ Alkeline van Lenning, Irene Meijer, Evelien Tonkens en Monique Volman, *De Harde Kern: wel feministisch, niet geëmancipeerd: feminisme als nieuwe uitdaging* (Amsterdam: Contact, 1996).

⁵² “Onze Missie,” Women Inc., bezocht op 19 april 2022, <https://www.womeninc.nl/missie>.

⁵³ Zie bijvoorbeeld: Ann Braithwaite, “The Personal, the Political, Third-Wave and Postfeminisms,” *Feminist Theory* 3, no. 3 (2002): 335-44 en Stéphanie Genz en Benjamin A. Brabon, *Postfeminism: Cultural Texts and Theories* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018).

⁵⁴ Henry, *Not My Mother’s Sister*, 18.

⁵⁵ Ibidem, 19.

⁵⁶ Amanda D. Lotz, “Theorising the Intermezzo: The Contributions of Postfeminism and Third Wave Feminism,” in *Third Wave Feminism: A Critical Exploration* ed. Stacy Gillis (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008), 75.

Historici Herman Paul en Adriaan van Veldhuizen hebben recent gepoogd de ontwikkeling van verschillende post-concepten in een historisch perspectief te plaatsen. Men zou, volgens hen, gebruik maken van deze post-concepten “to make sense of a changing world.”⁵⁷ Paul en van Veldhuizen benoemen daarbij dat “positioning” een van de belangrijkste functies van deze post-concepten is. De concepten markeren een verandering ten opzichte van het verleden.⁵⁸ In dezelfde bundel heeft Stéphanie Genz, specialist op het gebied van mediastudies, onderzoek gedaan naar het concept postfeminisme. Zij stelt dat het begrip postfeminisme zich over tijd ontwikkeld heeft en dus niet noodzakelijkerwijs op één manier uitgelegd hoeft te worden. “In its various manifestations, postfeminism exhibits a number of relations to feminism ranging from complacency to hostility, approbation to repudiation.”⁵⁹ Genz merkt dat daarbij op dat postfeminisme zowel nieuwe als retro elementen bevat.⁶⁰ Terecht opmerkend dat er geen uniforme versie van feminisme is waar het postfeminisme zich tegen zou afzetten, schrijft Genz: “Instead, I understand postfeminism as a dynamic critical concept capable of adapting to changing historical conditions and bringing to the fore a range of contradictions that speak to and inform generations of women and men.”⁶¹

Genz en Benjamin Brabon, wetenschapper op het gebied van literatuurstudies, wijzen op de invloed van andere theorieën zoals het postmodernisme op de ontwikkeling van het postfeminisme.⁶² Zij pleiten tegen een lineaire visie op de ontwikkeling van het feminisme maar zien het postfeminisme als “a complex resignification that harbours within itself the threat of backlash as well as the potential for innovation.”⁶³ Braithwaite interpreteert postfeminisme niet noodzakelijkerwijs als een stroming die na het feminisme kwam, maar een stroming die de “conceptual shifts” markeert. “Postfeminism is thus the name for the conceptual shifts within feminism, for the transitions it has undergone in the last forty years from debates largely focused around equality and

⁵⁷ Herman Paul, “Introduction: Post-Concepts in Historical Perspective,” In *Post-Everything: An Intellectual History of Post-Concepts* ed. Herman Paul en Adriaan van Veldhuizen (Manchester: Manchester University Press, 2012): 1

⁵⁸ Ibidem, 7.

⁵⁹ Stéphanie Genz, “Busting the “Post”?: Postfeminist Genealogies in Millennial Culture,” in *Post-Everything: An Intellectual History of Post-Concepts* ed. Herman Paul en Adriaan van Veldhuizen (Manchester: Manchester University Press, 2021), 198.

⁶⁰ Ibidem, 199.

⁶¹ Ibidem, 203.

⁶² Genz en Brabon, *Postfeminism*, 60.

⁶³ Ibidem, 32.

identity issues to the current focus on multiplicity, plurality and differences.”⁶⁴

Bovendien stelt zij dat de grote overlap tussen postfeminisme en derde golf feminisme, dat zij als aparte stroming ziet, licht schijnt op “the centrality of multiplicity, plurality, contradiction and conflict in all current feminist thinking.”⁶⁵

In de basis wordt het postfeminisme in deze scriptie beschouwd als een stroming die in de periode tussen de tweede en derde golf van het feminisme is ontstaan en die gedurende de derde golf nog een belangrijke rol speelt. Het postfeminisme draagt onherroepelijk een stuk “anti” in zich, een beweging die zich afzet tegen het feminisme omdat het niet meer nodig zou zijn. Postfeminisme zou niet gelijkgesteld moeten worden aan de derde feministische golf als fase. Ook stromingen zoals het multiraciaal feminisme spelen een rol een de derde golf. De concepten inclusiviteit, pluralisme, individualisme en keuzevrijheid nemen een centrale plek in. Bovendien zijn er verschillende neoliberale invloeden te traceren in zowel postfeminisme als de andere stromingen die een rol spelen in de derde golf. Vooral het belang dat aan individualisme gehecht wordt lijkt hieruit voort te komen.

De term neoliberalisme is net zo en wellicht zelfs meer omstreden dan postfeminisme. Ook bij dit concept hangt de betekenis af van de context waarin het bestudeerd wordt.⁶⁶ In relatie tot feminisme, kan neoliberalisme begrepen worden als “a governmentality characterized by the extension of market values to all domains of life; individualization of responsibility; roll-back and roll-out of the state; and lastly by its core policies of privatization, deregulation and decentralization.”⁶⁷ Governmentality refereert hier aan het concept van Michel Foucault zoals dat door politicoloog Wendy Brown gedefinieerd wordt: “A mode of governance encompassing but not limited to the state, and one which produces subjects, forms of citizenship and behavior, and a new organization of the social.”⁶⁸

De begrippen vrijheid, keuze en *agency* spelen in zowel neoliberalisme als feminisme een belangrijke rol. Socioloog Eva Chen heeft op basis van deze drie begrippen de relatie tussen neoliberalisme en vrouwenemancipatie onderzocht en concludeert dat

⁶⁴ Braithwaite, “The Personal,” 341.

⁶⁵ Ibidem, 341-342.

⁶⁶ Wendy Brown, *Undoing the Demos: Neoliberalism’s Stealth Revolution*, (New York: Zone Books, 2015), 21 en Jamie Peck, *Constructions of Neoliberal Reason*, (New York: Oxford University Press, 2010), 7.

⁶⁷ Lynn van der Hoorn, “Neoliberalism and Feminism: An Awkward Relationship: Dutch Emancipation Policy as a Case Study,” (Neoliberalism in a Global Perspective, Universiteit Leiden, 2021), 4.

⁶⁸ Wendy Brown, “Neo-liberalism and the End of Liberal Democracy,” *Theory & Event* 7, no. 1 (2003).

neoliberalisme op het eerste gezicht lijkt bij te dragen aan emancipatie van vrouwen, maar bij een uitgebreidere bestudering leidt tot instandhouding van de status quo.⁶⁹ Het neoliberalistische gedachtegoed houdt ons voor dat we allen vrij zijn om onze eigen keuzes te maken, terwijl voor het feminisme (keuze-)vrijheid en *agency* juist doelen zijn om te bereiken.⁷⁰ Onder invloed van neoliberalisme, wordt emancipatie dan ook een individuele verantwoordelijkheid van de vrouw zelf. Bestaande machtsstructuren en het mannelijke model als normatief worden zo in stand gehouden.⁷¹ Feminisme wordt op deze manier gedepolitiseerd. Deze depolitisering is door socioloog Ann Braitwaite geïdentificeerd als een belangrijk onderdeel van postfeminisme.⁷²

Het belangrijkste kenmerk van het samenspel van de verschillende stromingen van de derde feministische golf lijkt het gebrek aan een uniforme visie op feminisme te zijn. Dit gebrek wordt door derde golf feministen niet als een zwakte maar juist als kracht gezien. Diversiteit en de fluiditeit van begrippen lijken voorop te staan. Daarnaast willen derde golf-feministen ook minder veroordelend zijn dan tweede golf-feministen, die zij zien als “antimale, antisex, anti-femininity, and antifun.”⁷³ Waar het begrip “vrouw” in de eerste en tweede golf de basis vormde voor het feminisme, wordt een eenduidige uitleg van dat begrip door derde golf-feministen afgewezen. “While some feminist theorists have wondered how feminism can continue without the category women, the third wave approach seems to abandon the idea of creating a social movement as the goal of feminism, which alleviates the need for a shared identity upon which women can act together.”⁷⁴ Op deze manier wordt het feminisme volgens Snyder een “kritische lens” waardoor “all existing discourses, institutions, and cultural practices” bekeken moeten worden.⁷⁵

Naast de inhoudelijke kant van de derde feministische golf, is er in de literatuur ook aandacht besteed aan de verhouding tussen tweede- en derde golf-feministen. Deze relatie karakteriseert zich door zowel het afzetten tegen het “oude” feminisme als het voortbouwen op en teruggaan naar datzelfde feminisme. Om gezien te worden als een

⁶⁹ Eva Chen, “Neoliberalism and Popular Women’s Culture: Rethinking Choice, Freedom and Agency,” *European Journal of Cultural Studies* 16, no. 4 (August 2013): 443.

⁷⁰ Ibidem, 442

⁷¹ Van der Hoorn, “Neoliberalism and Feminism,” 6.

⁷² Lotz, “Theorising the Intermezzo,” 77.

⁷³ Claire R. Snyder, “What is Third Wave Feminism? A New Directions Essay,” *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 34, no. 1 (2008): 179.

⁷⁴ Ibidem, 186.

⁷⁵ Ibidem, 188.

aparte beweging of nieuwe fase is het noodzakelijk dat deze nieuwe feministen zich afzetten van hun voorgangers. Eenzelfde trend was zichtbaar in de relatie tussen de eerste en de tweede golf feministen.⁷⁶

Desondanks is er een belangrijk verschil zichtbaar: waar tweede golf feministen echt een nieuwe beweging creëerden die er nooit eerder was geweest, lijkt de derde feministische golf ontstaan vanuit een “confrontatie met het feminisme.”⁷⁷ Een ander belangrijk verschil tussen de tweede en de derde golf is dat de laatste meer gezien wordt als een ideologie, waar de tweede feministische golf als (sociale) beweging bekend staat.⁷⁸ Dit lijkt een gevolg van de nadruk die er in de derde feministische golf op het individualisme ligt. Waar men in de tweede golf geloofde in de kracht van het collectief, zijn derde golf-feministen van mening dat de gestelde doelen op individuele basis bereikt kunnen worden. Wat feminisme betekent, wordt in de derde golf dan ook aan het individu overgelaten. “Within this “ideology of individualism,” feminism has frequently been reduced to one issue: choice. In its most watered-down version, this form of third-wave feminism is appealing to many since it rarely represents political and social issues in ways that suggest the need for collective action or change other than on the individual level.”⁷⁹

Politicoog Claire R. Snyder ziet het derde golf-feminisme als meer dan rebellie tegen het feminisme van de tweede golf. “While third-wave feminists do not have an entirely different set of issues or solutions to long-standing dilemmas, the movement does constitute, I would argue, more than simply a rebellion against second-wave mothers. What really differentiates the third wave from the second is the tactical approach it offers to some of the impasses that developed within feminist theory in the 1980s.”⁸⁰ Zowel Dicker en Piepmeier als Snyder benoemen de invloed van het postmodernisme en poststructuralisme op het derde golf feminisme.⁸¹ Voor Snyder komt de derde golf voort uit een “tactisch antwoord” op de “belangrijkste uitdagingen van het tweede golf-feminisme.”⁸²

⁷⁶ Henry, *Not My Mother's Sister*, 26.

⁷⁷ Ibidem, [Mijn vertaling]

⁷⁸ Ibidem, 35.

⁷⁹ Ibidem, 44.

⁸⁰ Snyder, “What is Third Wave Feminism?”, 175.

⁸¹ Ibidem, 183 en Rory Dicker en Alison Piepmeier, *Catching a Wave: Reclaiming Feminism for the 21st Century* (Boston: Northeastern University Press, 2003): 16

⁸² Snyder, “What is Third Wave Feminism?”, 183. [Mijn vertaling]

Juist omdat de metafoor van golfbewegingen veel ruimte laat voor het benadrukken van verschillen, is het verraderlijk alleen naar deze verschillen te kijken en daaruit te concluderen dat de derde golf een tegenbeweging is ten opzichte van de tweede golf. Rory Dicker en Alison Piepmaier, wetenschappers op het gebied van genderstudies, benadrukken daarom juist de overeenkomsten tussen de twee golven. Zij zijn bovendien van mening dat de potentie van de derde golf groter is, als derde golf-feministen zich bewust zijn van hoe zij voortbouwen op de tweede golf. "By taking much that is good from the second wave, listening to critiques of earlier feminism's lack of diversity, and responding to a changing world, the third wave has the potential to be the second wave's better self."⁸³

De derde golf maakt daarnaast, vaak onbewust, gebruik van de verworvenheden uit de eerste twee golven. Kiesrecht is een vanzelfsprekendheid voor veel hedendaagse feministen en ook het feit dat veel vrouwen in Nederland betaald werk verrichten wordt als een gegeven aangenomen. In essentie zou je dus kunnen zeggen dat feministen altijd voortbouwen op verworvenheden uit het verleden. In deze scriptie wordt derde golf feminisme dan ook behandeld als een nieuwe fase in het feminisme, maar wel een die voortbouwt op de eerste en voornamelijk de tweede golf. Net als de vorige twee golven, wordt ook deze golf weer gekarakteriseerd door verschillende stromingen. De belangrijkste hiervan lijkt het postfeminisme te zijn. Uit de theorie blijkt bovendien dat derde golf-feministen zich vooral afzetten tegen het feminisme van de tweede golf om zo aan te duiden dat zij een ander type feminisme bepleiten en vertegenwoordigen. Inclusiviteit, pluralisme, individualisme en keuzevrijheid zijn kernbegrippen die horen bij deze golf. Er zijn, zo blijkt uit de literatuur, echter ook genoeg overeenkomsten tussen de verschillende feministische golven. Hoe deze theorie uitwerkt in de praktijk, blijkt in het volgende hoofdstuk de belangrijkste feministische thema's in Nederland in de periode 2001-2010 onder de loep wordt genomen.

⁸³ Dicker en Piepmaier, *Catching a Wave*, 20.

Hoofdstuk 2: Feministische thema's in Nederland 2001-2010 en *Opzij* van buitenaf beschouwd

In het voorgaande hoofdstuk is de theorie rondom de verschillende stromingen binnen het feminisme en de feministische golven uiteengezet. Daaruit is duidelijk geworden dat er sinds de jaren 1990 gesproken wordt over een derde feministische golf, die wordt gekarakteriseerd door inclusiviteit, pluralisme, individualisme en keuzevrijheid. Welke feministische thema's speelden er in Nederland in de periode 2001-2010? Deze vraag staat in dit hoofdstuk centraal. Hierbij wordt gebruik gemaakt van kranten en feministische literatuur. Hieruit is duidelijk geworden dat er in Nederland twee hoofdthema's zijn die de derde feministische golf karakteriseren: multiculturalisme en de werk-zorg balans. Hierover bestaan verschillende en soms ook tegenstrijdige opinies. Daarnaast besteedt dit hoofdstuk ook aandacht aan hoe *Opzij* binnen de genoemde thema's beschouwd wordt. Hoe werd er vanuit de samenleving en door andere feministen gereageerd op *Opzij*? Hierbij wordt gebruik gemaakt van berichtgeving in de media en publicaties van vooraanstaande feministen Roos Wouters en Heleen Mees. Ter aanvulling hierop is Jannet Vaessen, directeur van *WOMEN Inc.*, geïnterviewd.

WOMEN Inc. is een belangenorganisatie die in 2005 is opgericht en die zich inzet om de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen te verkleinen. Daarbij nemen zij de thema's werk, gezondheid, geld, onderwijs, media en overheid als uitgangspunt.⁸⁴ Keuzevrijheid en optimisme staan bij deze organisatie voorop.⁸⁵ De organisatie ging van start met een festival waarin allerlei thema's besproken werden en die diende als een soort netwerkbijeenkomst. "Het is bedoeld om te laten zien dat vrouwen het stadium van zeuren voorbij zijn," aldus Agnes Jongerius, een van de initiatiefneemsters.⁸⁶ In de eerste jaren werden er wekelijks nog tal van bijeenkomsten georganiseerd. "Soms gaat het over emoties, en stromen de tranen, soms wordt er gezongen en exotisch gedanst, soms gaat het over keiharde feiten en meningen."⁸⁷ Vaessen benoemt in het interview dat *WOMEN Inc.* een onderzoekend en bevragend karakter heeft en hiermee wil bijdragen aan een inclusieve vrouwenbeweging in Nederland.⁸⁸ *WOMEN Inc.* is een van de bekendste

⁸⁴ Women Inc., "Onze Missie."

⁸⁵ Jan Tromp, "Ik word kriebelig van feminisme," 14 september 2015, *De Volkskrant*,

⁸⁶ Gerard Reijn, "Vrouwenfestival: mix van fun en inhoud," *De Volkskrant*, 26 september 2005,

⁸⁷ Dorien Pels, "Het nieuwe verzet," *Trouw*, 7 maart 2007.

⁸⁸ Interview Jannet Vaessen, 15 juni 2022.

nieuwe initiatieven van de derde feministische golf en om die reden is het interessant om *Opzij* door de bril van een dergelijke organisatie te bekijken.

Multiculturalisme is zoals gezegd een van de feministische thema's die een rol spelen in Nederland in de onderzoeksperiode. De relatie tussen multiculturalisme en feminisme is in deze periode al vroeg een onderwerp van gesprek. Na de aanslagen van 9 september 2001 op de Twin Towers in New York lijkt dit debat zich vooral toe te spitsen op de islam en de emancipatie van moslimvrouwen. Ayaan Hirsi Ali is een van de luidste en meest uitgesproken stemmen in dit debat. Hirsi Ali vluchtte in 1992 vanuit Somalië, via Kenia, naar Nederland. Na de aanslagen van 9 september 2001 keerde Hirsi Ali zich af van haar islamitische geloof en werd atheïst.⁸⁹ Verbolgen over de, in haar ogen, achterstandspositie van moslimvrouwen ging Hirsi Ali vervolgens de politiek in. "Het is voor mij onaanvaardbaar dat volgens de multiculturalist's de morele rechten die voor Nederlandse vrouwen vanzelfsprekend zijn geworden, niet hoeven te gelden voor vrouwelijke immigranten. Zolang de Profeet Mohammed met zijn vele vrouwen echter het rolmodel blijft voor islamitische mannen, kun je die emancipatie wel vergeten."⁹⁰

In 2004 publiceerde Hirsi Ali een essay getiteld "De Maagdenkooi," waarin ze haar standpunt verder toelicht. "(...) de positie van vrouwen is naar mijn idee nergens zo slecht als in de islamitische wereld."⁹¹ In de ogen van Hirsi Ali maken moslimmigranten in Nederland te weinig gebruik van de mogelijkheden en vrijheden die Nederland biedt.⁹² Het achterblijven van moslims in Nederland is niet eenvoudig te verklaren, beweert Hirsi Ali, maar een belangrijke factor is de seksuele moraal van de islam, die uitsluitend op vrouwen zou zijn gericht.⁹³ Ze spreekt dan ook over "de maagdenkooi": "De maagdenkooi is eigenlijk een dubbele kooi: in de binnenste kooi zitten de vrouwen en meisjes opgesloten. Over deze vrouwenkooi heen staat weer een grotere kooi waarin de hele islamitische cultuur zit opgesloten. Het kooien van vrouwen om hun maagdelijkheid te bewaken brengt niet alleen frustratie en geweld met zich mee voor de betrokken individuen, maar ook sociaal-economische achterstand voor de hele gemeenschap."⁹⁴ Doordat moslimvrouwen in Nederland weinig onderwijs genieten,

⁸⁹ Sara Berkeljon en Hans Wansink, *De Orkaan Ayaan: verslag van een politieke carrière* (Amsterdam: Augustus, 2006), 70.

⁹⁰ Berkeljon en Wansink, *De Orkaan Ayaan*, 72.

⁹¹ Ayaan Hirsi Ali, *De maagdenkooi* (Amsterdam: Atlas Contact, 2012), 1.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem, 3-4.

⁹⁴ Ibidem, 7.

maar wel verantwoordelijk zijn voor de opvoeding van de kinderen ontstaat er volgens Hirsi Ali “een vicieuze cirkel van onwetendheid, van generatie op generatie.”⁹⁵

De vrijheden van Westerse landen zoals Nederland bieden moslims, volgens Hirsi Ali, een uitgelezen kans om de normen en waarden uit de Koran kritisch te bekijken.⁹⁶ Hirsi Ali ziet daar ook een rol weggelegd voor “autochtone westerlingen” die zich in haar ogen niet moeten verschuilen achter de angst voor racisme: “Het is in het belang van de islamitische wereld én van de westerse wereld zelf om een bloeiende cultuur van kritiek onder moslims te bevorderen en te steunen waar dat maar mogelijk is.”⁹⁷ In 2003 riep Hirsi Ali dan ook op tot een derde feministische golf waarin de seksuele moraliteit binnen geloofsgemeenschappen centraal zou moeten staan.⁹⁸ *Opzij* bood Hirsi Ali een podium voor deze ideeën en reikte haar in 2004 de Harriët Freezerring uit, de jaarlijkse emancipatieprijs van het tijdschrift. Toenmalig hoofdredacteur Cisca Dresselhuys was een van de meest prominente supporters van Hirsi Ali.

Toch klinken er binnen feministische kringen niet alleen maar positieve geluiden over de standpunten van Hirsi Ali. Berkeljon en Wansink karakteriseren het multiculturalisme als “een splijtzwam” onder feministen.⁹⁹ Een van de meest voorkomende kritieken is dat Hirsi Ali en *Opzij* over vrouwen zouden spreken in plaats van met deze vrouwen.¹⁰⁰ Nora Azarkan schrijft in *Trouw* over Dresselhuys: “Zij wil deze groep van de ene fase naar de andere verplaatsen met de snelheid van een e-mailbericht en vergeet dat zij met mensen te maken heeft. Voor veel vrouwen is een hoofddoek een gegeven waar zij nu eenmaal mee te maken hebben. Emancipatie echter is een proces dat dieper gaat dan alleen uiterlijkheden.”¹⁰¹ Saida El Hantali verzet zich tegen de tegenstelling die Hirsi Ali presenteert tussen vrouwenemancipatie en de islam. Zij richtte in 2007 dan ook een tegenbeweging op genaamd *Stille Kracht*, bedoeld als platform waarin moslimvrouwen met elkaar en autochtone vrouwen kunnen praten.¹⁰²

Dit punt van kritiek is ook terug te vinden in het boek *Fuck! Ik Ben Een Feminist* van Roos Wouters. Wouters raakt na een debat op Internationale Vrouwendag in gesprek met Hulya Uslu over het islamitisch feminisme. Uslu merkt daarbij op: “Cisca

⁹⁵ Hirsi Ali, *Maagdenkooi*, 8.

⁹⁶ Ibidem, 9-10.

⁹⁷ Ibidem, 14.

⁹⁸ Lidy Nicolassen, “Hirsi Ali wil derde feministische golf binnen het gezin,” *De Volkskrant*, 10 maart 2003.

⁹⁹ Berkeljon en Wansink, *De Orkaan Ayaan*, 138.

¹⁰⁰ Ibidem, 129.

¹⁰¹ Nora Azarkan, “Feminisme gaat niet over hoofddoekjes,” *Trouw*, 24 april 2001.

¹⁰² Pels, “Het nieuwe verzet.”

Dresselhuys en vergelijkbare feministen over heel de wereld bedrijven een koloniaal soort feminisme. Ze willen alleen maar zeggen hoe het moet. Hun manier is de enige manier en ze zijn niet bereid om naar anderen te luisteren.”¹⁰³ Uslu vervolgt: “Je bevordert emancipatie niet door iedereen hetzelfde einddoel op te leggen. Dat is in strijd met het idee dat het gaat om vrije keuze en zelfbeschikkingsrecht. Je begint dus bij waar de vrouwen zélf zijn.”¹⁰⁴ Dit sluit aan bij het tweede punt van kritiek op Hirsi Ali. Ze zou te hard en stellig zijn. Tweede golf-feminist en een van de oprichtsters van *Opzij* Hedy d’Ancona merkte daarover in 2003 op: “Daar [de emancipatie van allochtone vrouwen] moet een inhaalslag komen, maar dan niet op de Hirsi Ali-manier. Wat zij doet, is voor háár goed. Het kenmerk van een echte feministische beweging is echter de voorwaarde, dat ze het op hún manier doen. Iedere emancipatiebeweging wordt vlotgetrokken door een elitaire elite. Maar Hirsi Ali is geen rolmodel voor al die vrouwen die ze met harde hand wil bevrijden.”¹⁰⁵

Verschillende feministen (al gebruikt niet iedereen deze titel voor zichzelf) staan wat betreft dit thema lijnrecht tegenover elkaar en duiken er niet voor weg met elkaar in discussie te gaan. De karakterisering van het multiculturalisme als “splitsam” van het feminisme lijkt er in deze periode dus niet ver naast te zitten. Men worstelt met het thema en er laaien hevige discussies op, waarbij er stevig stelling wordt genomen. Ook *Opzij* neemt stelling in het debat wanneer Cisca Dresselhuys, onder andere in haar redactionele voorwoord, verklaart geen medewerkers aan te willen nemen die een hoofddoek dragen.¹⁰⁶

Naast het multiculturalisme laait er ook opnieuw een discussie op over verhoudingen tussen mannen en vrouwen en dan met name in relatie tot de werk-zorg balans. Wouters besteedt het overgrote deel van haar boek aan deze discussie, waarin zij stelt dat de dwang om huismoeder te zijn vervangen lijkt door de dwang een carrièrevrouw te worden waardoor het feminisme in een “impasse” lijkt te zijn beland.¹⁰⁷ Wouters karakteriseert deze impasse als “emancipatiekramp” die is ontstaan door de “starre opvattingen van de *Opzij*-feministen.”¹⁰⁸ De nieuwe generatie loopt volgens Wouters tegen nieuwe problemen, een nieuw onbehagen, aan die een andere aanpak vereist. “Het

¹⁰³ Roos Wouters, *Fuck! Ik ben een feminist* (Amsterdam: Augustus, 2008), 105-106.

¹⁰⁴ Ibidem, 109.

¹⁰⁵ Sytske van Aalsem, “Standbeeld voor moeder, ode aan vader,” *Trouw*, 25 november 2003.

¹⁰⁶ “Bij *Opzij* geen hoofddoek,” *Trouw*, 9 maart 2001.

¹⁰⁷ Wouters, *Fuck!*, 46-47.

¹⁰⁸ Ibidem, 64.

wordt dan ook tijd voor een nieuwe feministische koers, met accenten die passen bij mijn generatie.”¹⁰⁹ De knellende rolpatronen van wat Wouters *Opzij-feministen* noemt moeten hiervoor plaatsmaken.¹¹⁰ “Het is tijd voor een emancipatiebeweging in plaats van een vrouwenbeweging. Een beweging die de emancipatiekramp collectief doorbreekt en de rechten en plichten van mannen en vrouwen zo helpt bij te schaven dat ze beter aansluiten bij de behoeften, wensen en verlangens van de nieuwe generatie: het ‘glazen plafond’ voor vrouwen is een ‘glazen vloer’ voor mannen, en ondertussen zitten onze kinderen in een ‘glazen kooi.’”¹¹¹ Deze beweging moet volgens Wouters op zoek gaan naar nieuwe manieren waarop werk en zorg verdeeld kunnen worden, zodat mannen en vrouwen beiden een volwaardige rol kunnen spelen op de arbeidsmarkt en in de opvoeding van de kinderen.

Zowel Wouters als Vaessen benoemden in hun interview dat zij zich stoorden aan het normatieve karakter van *Opzij* onder Cisca Dresselhuys. Wouters spreekt daarbij over starre opvattingen en een dwang om als vrouw carrière te maken. In de ogen van Wouters en Vaessen droeg *Opzij* in deze periode uit dat zij het enige echte feminisme in Nederland vertegenwoordigden en dat *Opzij* dus bepaalde wat het feminisme inhield. Wouters zegt hierover in het interview: “Je was pas een echte feminist als je leek, op wat mij betreft, een traditionele man.”¹¹² Een soortgelijke kritiek is terug te vinden in de *Volkskrant* in december 2001.

De boodschap die *Opzij* als geheel uitdraagt, is dat vrouwen zich moeten aanpassen aan het masculiene patroon van scoren en presteren. Geen wonder dat al die prominente mannen zichzelf maar al te graag langs de meetlat laten leggen. Ze weten zich, met wat voor cijfer ze er ook uitkomen, volkomen veilig in hun op hol geslagen mannenmaatschappij.

Opzij is duidelijk niet van plan de basiswaarden van die maatschappij ter discussie te stellen, laat staan omver te werpen. Als ik Dresselhuys was, zou ik het toch nog eens proberen met die opwaardering van het vrouwelijke. Misschien dat *Opzij* daarmee aantrekkelijker wordt voor jongere generaties.¹¹³

¹⁰⁹ Wouters, *Fuck!*, 143.

¹¹⁰ Ibidem, 157.

¹¹¹ Ibidem, 159..

¹¹² Interview Roos Wouters, 20 mei 2022.

¹¹³ Lisette 't Hooft, “Masculien feminisme,” *De Volkskrant*, 15 december 2001.

Vaessen noemt deze houding van *Opzij* tegelijkertijd beperkend en uitdagend richting vrouwen die zich niet vertegenwoordigd voelden door het geluid van *Opzij*. Deze vrouwen werden uitgedaagd om via andere platforms hun stem te laten horen. Volgens Vaessen was er in de derde feministische golf meer behoefte aan bevragen wat feminisme inhield en zou moeten inhouden dan stelling nemen op de bovengenoemde thema's. Met name op het gebied van multiculturalisme neemt *Opzij* onder Cisca Dresselhuys stelling en heeft het geen onderzoekende houding.

Waar Wouters, Uslu en Vaessen zich verzetten tegen de normatieve houding van *Opzij*, laat econoom en feminist Heleen Mees een ander geluid horen. Zo heeft Mees geen goed woord over voor wat zij "deeltijdfeministen" noemt; "vrouwen die geen volwaardige carrière nastreven."¹¹⁴ Voor Mees is arbeidsmarktparticipatie de sleutel tot de emancipatie van de vrouw, autochtoon en allochtoon.¹¹⁵ Vrouwen zijn volgens Mees zelf aan zet en kunnen (en moeten) volwaardige deelnemers worden van de arbeidsmarkt om de emancipatie van hun eigen en toekomstige generaties vooruit te helpen. Het keuzefeminisme is volgens Mees dan ook een illusie: "Vrouwen in Nederland kiezen massaal de weg die de samenleving vanaf hun geboorte voor hen heeft uitgestippeld. In plaats van te strijden tegen de ongelijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen, houden vrouwen door de keuzes die ze maken de bestaande maatschappelijke structuren juist in stand."¹¹⁶ Mees ziet *Opzij* hierbij als "de ultieme schaamlap van de keuzefeministen."¹¹⁷ Het nieuwe feminisme waar Mees voor pleit gaat dus over de rol die vrouwen zelf zouden moeten spelen. "De realiteit is dat een topbaan meer dan twee werkdagen per week vergt, en niet samenvalt met schooltijden. Evenzeer moeten vrouwen bereid zijn verantwoordelijkheden op zich te nemen die voor lange tijd uitsluitend aan mannen toebehoorden."¹¹⁸ Om het aantal vrouwen op topposities te bevorderen, heeft Mees de organisatie *Women on Top* opgericht. Deze organisatie presenteerde bij de kabinetsformaties van 2006 en 2010 een Vrouwenkabinet als "protest tegen het old boys network."¹¹⁹

¹¹⁴ Heleen Mees, *Weg met het deeltijdfeminisme!: over vrouwen, ambitie en carrière* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2007): 7.

¹¹⁵ Ibidem, 45.

¹¹⁶ Ibidem, 95.

¹¹⁷ Ibidem, 131.

¹¹⁸ Ibidem, 143.

¹¹⁹ Marjan van den Berg, "Protestkabinet met alleen vrouwen," *De Volkskrant*, 13 februari 2007, en "Vrouwenkabinet," *De Volkskrant*, 6 juli 2010.

Zowel Vaessen als Wouters benoemen dat het karakter van *Opzij* verandert na het aantreden van Margriet van der Linden als hoofdredacteur in 2008. Wouters werd in 2009 zelfs columnist van het tijdschrift. In 2010 stopte Wouters als columnist omdat ze vond dat er toch niet genoeg veranderde. Het tijdschrift bleef in haar ogen vasthouden aan het traditionele idee van het feminisme. Ze stelt dat *Opzij* onder Cisca Dresselhuys de boot gemist heeft en dat het Margriet van der Linden niet is gelukt het stuur voldoende bij te draaien. “Toen dacht ik: ga ik dan een instituut steunen wat vertraging oplevert? Dat vind ik zonde.”¹²⁰ Vaessen geeft aan dat het tijdschrift onder Margriet van der Linden een meer bevragend karakter kreeg en daardoor beter aansloot bij de derde feministische golf.¹²¹

In de media zijn er verschillende reacties op *Opzij* terug te vinden. Enerzijds zijn er artikelen waarin *Opzij* wordt geprezen om wat het tijdschrift bereikt heeft en haar bijdrage aan de vrouwenemancipatie, anderzijds zijn er ook kritische geluiden te horen. Een voorbeeld van die positieve geluiden is bijvoorbeeld een artikel in *Het Parool* naar aanleiding van het 30-jarig jubileum van het tijdschrift. Hoofdredacteur Cisca Dresselhuys wordt geprezen om de groei die *Opzij* onder haar leiding heeft doorgemaakt.¹²² Kritische geluiden gaan over het algemeen over het type feminisme en de inhoud van het blad. Het valt op dat er vaak naar *Opzij* wordt verwezen als boegbeeld van het “oude” feminisme.¹²³ In sommige artikelen wordt zelfs letterlijk gesteld dat *Opzij* ouderwets is.¹²⁴ Het tijdschrift wordt gebruikt om zich tegen af te zetten en zo aan te tonen dat er sprake is van een “nieuw” feminisme.

De derde feministische golf in Nederland wordt gekarakteriseerd door een veelvoud aan stemmen en initiatieven. Deze stemmen van het “nieuwe” feminisme spreken elkaar, bijvoorbeeld in het geval van Wouters en Mees, ook tegen. De kritiek op *Opzij* komt op deze manier vanuit verschillende kanten en het idee ontstaat dat *Opzij* het in de ogen van de nieuwe generatie feministen nooit goed kan doen. Deze nieuwe feministen wilden vooral laten zien dat ze anders waren en hadden *Opzij* nodig als instituut om zich tegen af te zetten. Waar *Opzij* tijdens de tweede feministische golf vooral de stem van het liberaal feminisme vertegenwoordigde, groeide met het afzakken van deze golf het

¹²⁰ Interview Roos Wouters, 20 mei 2022.

¹²¹ Interview Jannet Vaessen, 15 juni 2022.

¹²² Maurits Schmidt, “Opzij bracht vrouwen veel: dertig jaar feminisme,” *Het Parool*, 21 november 2002.

¹²³ Pels, “Het nieuwe verzet.”

¹²⁴ Zie bijvoorbeeld: Sandra Kooke, “Opzij is in de jaren zeventig blijven steken,” *Trouw*, 28 januari 2009.

idee dat *Opzij* “het” feminisme zou vertegenwoordigen. Het tijdschrift is vanaf de jaren 1980 een autoriteit geworden in de tijdschriftenbranche op het gebied van vrouwenemancipatie. Door het ontstaan van alle nieuwe stemmen in het feministische debat in 2001-2010, groeit ook de kritiek op *Opzij*. Hoewel Mees het *Opzij*-feminisme karakteriseert als slap keuzefeminisme, klinkt de kritiek op het normatieve karakter van *Opzij* het hardst. Er is behoefte aan een nieuw type feminisme. Het tijdschrift sluit hier, volgens de feministen die in dit hoofdstuk aan het woord zijn gekomen, na het aantreden van Margriet van der Linden als hoofdredacteur, beter op aan. Voordat aandacht wordt besteed aan de ontwikkeling van het tijdschrift zelf, wordt *Opzij* eerst vanuit een lezersbril bekeken. Wat houdt de lezers bezig in de periode 2001-2010?

Hoofdstuk 3: *Opzij* door een lezersbril

Dit hoofdstuk bestudeert *Opzij* in de periode 2001-2010 door de ogen van de lezers. Wat vinden zij van *Opzij* en de ontwikkelingen die het blad doormaakt? Om dit beeld te kunnen schetsen wordt gebruik gemaakt van gemotiveerde opzeggingen uit de periode 2006-2009 en de correspondentie met de lezers tussen 2001 en 2007. In deze periode stond Cisca Dresselhuys als hoofdredactrice aan het roer. Helaas is er geen materiaal beschikbaar over de correspondentie met lezers tijdens het hoofdredacteurschap van Margriet van der Linden. Om de rol van *Opzij* door de ogen van de lezers te beschouwen, moeten we ons dus baseren op de beschikbare gegevens, ook al zijn deze incompleet. In deze scriptie is ervoor gekozen om te spreken over “lezers” als een neutrale term. De redactie van *Opzij* zelf en ook het archief spreekt over “lezeressen.” Aangezien hier ook correspondentie met mannelijke lezers bij zit en het bovendien een te voorbarige aanneme lijkt dat alleen vrouwen *Opzij* lezen, wordt er gebruikt gemaakt van de term “lezers.”

Bij het bestuderen van de correspondentie is aandacht besteed aan tevredenheid en ontevredenheid bij lezers. Aangezien mensen eerder geneigd zijn hun mening te uiten als ze ergens ontevreden over zijn dan andersom, is het logisch dat er meer brieven over ontevredenheid in het archief zitten. Bovendien komen de opzeggingen ook (meestal) voor uit een bepaalde mate van ontevredenheid. Het archief wordt dan ook niet beschouwd als een allesomvattend antwoord op de vraag “hoe kijkt de lezer naar *Opzij*?” maar wordt gebruikt om de redenen achter de ontevredenheid te onderzoeken en er zo achter te komen wat de lezers van *Opzij* bezighoudt. Wegens privacy redenen is ervoor gekozen de namen van de lezers die in de correspondentie voorkomen niet weer te geven. Uit de correspondentie is allereerst duidelijk geworden dat er betrokkenheid bestaat tussen de redactie en haar lezers. De meeste brieven hebben antwoord ontvangen van Cisca Dresselhuys of een van de redactieleden.

In de gemotiveerde opzeggingen is een veelvoud aan redenen terug te vinden. Sommigen vinden het tijdschrift niet feministisch genoeg, anderen vinden het blad te dwingend of menen dat het tijdschrift de verkeerde insteek hanteert. Ook zijn er lezers die hun abonnement opzeggen omdat ze het tijdschrift te elitair vinden of omdat ze zich simpelweg niet meer met het tijdschrift identificeren. Een voorbeeld: “Het blad is mijn

een optiek een blad van geslaagde vrouwen voor geslaagde vrouwen.”¹²⁵ Er lijkt geen bovenliggende reden waarom lezers tussen 2006 en 2009 hun abonnement opzegden. Wel zijn er twee zaken die opvallen. Allereerst zijn er meerdere abonnees die hun onvrede uiten over commerciële producten zoals inlegkruisjes (september 2006) en antirimpelcrème (november 2007) die met *Opzij* worden meegeleverd. De betreffende abonnees menen dat *Opzij* hier ten prooi valt aan de commercie en zeggen daarom hun abonnement op. Een van de abonnees schrijft bijvoorbeeld: “Een blad dat inlegkruisjes aan de abonnees stuurt, daar wil ik niet op geabonneerd zijn. Blijkbaar wordt het tijd om nu ook breipatronen en kookrecepten in het blad te zetten, van vrouwenblad tot damesblad, een grote stap achteruit.”¹²⁶ En andere lezer vindt de actie met de inlegkruisjes “een beledigende zaak. *Opzij* zou beter moeten weten. Reclamemensen hebben vaak niet zo’n neus voor fijnzinnigheid.”¹²⁷

Daarnaast zijn er ook veel reacties op de steun van *Opzij* aan Ayaan Hirsi Ali en specifiek de toekenning van de Harriët Freezerring aan Hirsi Ali in 2004. Zo is er een hele map in het archief die reacties bevatten op stukken van Hirsi Ali en de uitreiking van de Harriët Freezerring aan haar.¹²⁸ Er zijn abonnees die uit onvrede met de steun aan Hirsi Ali hun abonnement opzeggen. Een van de abonnees schrijft:

Wat me tevens bijzonder gestoord heeft, is de bijna hijgerige bewondering die het blad ten toon heeft gespreid t.a.v Ayaan Hirsi Ali. Onder het mom van vrijheid van meningsuiting (de meest misbruikte term van de afgelopen tijd) beledigt zij m.i. bepaalde groeperingen en gooit door haar polariserende uitspraken en gedrag olie op het vuur. Echter, zij wordt door *Opzij* zo bewonderd, dat de realiteit uit het oog wordt verloren. Er wordt slechts naar één kant van haar optreden gekeken, en dat verwacht ik niet van een serieus opinieblad.¹²⁹

Een andere abonnee schrijft in haar opzegging: “De reden hiervoor is dat ik me stoort aan de grote hoeveelheid aandacht die in dit blad de laatste tijd elke keer weer uitgaat naar

¹²⁵ Opzegging 6 februari 2007, inv. nr. 160, Archief *Opzij*, collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam.

¹²⁶ Opzegging 22 augustus 2006, inv. nr. 160, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹²⁷ Opzegging 23 augustus 2006, inv. nr. 160, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹²⁸ Ingekomen reacties op stukken van Ayaan Hirsi Ali en op de uitreiking van de Harriët Freezering [sic] aan haar in 2004. 2002, 2004 en 2006, inv. nr. 237, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹²⁹ Opzegging 4 februari 2006, inv. nr. 160, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

Hirsi Ali, in een rol als heldin. Dit geeft me het gevoel dat ik met mijn Opzij-abonnement ervoor kies om haar te steunen.”¹³⁰ Zo zijn er nog meer voorbeelden in het archief te vinden. Deze abonnees zijn betrokken bij de identiteit van het tijdschrift en vinden de steun aan Ayaan Hirsi Ali hier niet bij passen. De lezers zijn duidelijk teleurgesteld. Net als enkele feministen zijn ook sommige lezers van *Opzij* kritisch op de manier waarop het thema multiculturalisme onder Dresselhuys wordt ingevuld.

Dresselhuys gaat, door te reageren op de brieven van de lezers, in op bovenstaande kritiek. Zij reageert dan ook als volgt op een van de abonnees die haar abonnement opzegt in verband met de steun aan Hirsi Ali: “U kunt ons overigens niet betrappen op een eenzijdige keuze voor artikelen of meningen van haar, wij hebben in de loop van de afgelopen jaren, als enig Nederlands opinieblad heel veel aandacht besteed aan de positie van moslima’s in Nederland.”¹³¹ Uit de bestudering van de inhoud van het tijdschrift zal blijken dat er in *Opzij* inderdaad vanuit verschillende invalshoeken aandacht wordt besteed aan de positie van moslima’s in Nederland. Echter, de personen die een kritisch standpunt innemen ten opzichte van de islam krijgen wel een groter podium. Daarnaast concentreert het debat over de positie van moslima’s zich in *Opzij* tot een debat over hoofddoekjes terwijl er duidelijk meer lagen zijn.

Uit bovengenoemde reacties en opzeggingen blijkt dat, ondanks de pogingen van de redactie zoveel mogelijk aan de behoeften van de lezers te willen voldoen, niet alle lezers zich kunnen vinden in de koers van het blad. Zoals hiervoor geschetst zijn er veel verschillende redenen waarom lezers deze mening zijn toegedaan. Hierdoor ontstaat het idee dat *Opzij* het eigenlijk nooit goed kan doen. De een vindt het blad te feministisch, de ander niet feministisch genoeg. Dit komt overeen met de bevindingen uit het vorige hoofdstuk. Net als het feminisme uit vele stromingen bestaat, bestaat er ook binnen de vrouwenbeweging (waar de lezers van *Opzij* toegerekend worden) geen eensgezindheid. Bovendien wordt de derde feministische golf gekarakteriseerd door een veelvoud aan stemmen en initiatieven. De keuze voor de ondertitel “de vrouwelijke opinie” in 2007 is dan ook curieus. In het volgende hoofdstuk wordt meer aandacht besteed aan de keuze van deze ondertitel. De redactie van *Opzij* wil zoveel mogelijk mensen aan zich binden,

¹³⁰ Opzegging 27 mei 2005, inv. nr. 160, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹³¹ Email van Cisca Dresselhuys aan lezer, 25 februari 2002, inv. nr. 158, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

maar kan niet voorkomen dat er ook mensen afhaken. Niet alle lezers kunnen zich meer vinden in de koers van *Opzij*.

Uit de correspondentie met lezers en de gemotiveerde opzeggingen wordt meer duidelijk over de functie die zij *Opzij* toedichten. De lezers zijn geabonneerd op het tijdschrift om geïnformeerd en geïnspireerd te worden. Een van de lezers schrijft dat zij, onder andere, haar abonnement opzegt omdat “uw blad niet meer “spannend” is, waarmee ik bedoel dat er weinig opzienbarends in staat, zaken die je geest prikkelen en een nieuw inzicht geven.”¹³² En vergelijkbare redenen is terug te vinden in een andere opzegging: “Opzij zette me aan het denken over mezelf, dwong me na te denken over hoe ik over dingen dacht. Ik mis dat in de ‘nieuwe’ *Opzij*.”¹³³ Weer een andere opzegging bevat: “De reden is dat ik het blad een beetje truttig vind worden en merk dat ik het met steeds minder plezier lees.”¹³⁴ Het moet leuk zijn om *Opzij* te lezen en de lezer wil er ook nog iets van opsteken. Er zijn veel verschillende redenen waarom lezers ontevreden zijn over het tijdschrift. Dit sluit aan bij de bevinding dat de feministische golf bestaat uit veel verschillende stemmen. Hoe verhoudt *Opzij* zich tot al deze nieuwe en tegenstrijdige stemmen? Daar wordt in de volgende hoofdstukken aandacht aan besteed.

¹³² Opzegging 27 maart 2008, inv. nr. 160, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹³³ Opzegging 3 april 2009, inv. nr. 160, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹³⁴ Opzegging 16 september 2007, inv. nr. 160, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

Hoofdstuk 4: Bladeren door de jaargangen van *Opzij*

Dit hoofdstuk besteedt aandacht aan het uiterlijk van *Opzij* in de periode 2001-2010. Hierbij komen zowel de lay-out, de inhoud als de medewerkers van het tijdschrift aan bod. Het onderzoek is verricht door een vergelijking te maken tussen het startjaar, 2001, en het eindpunt van het onderzoek, 2010. Uit deze analyse zijn een aantal belangrijke veranderingen naar voren gekomen. Vervolgens is geprobeerd deze veranderingen preciezer te traceren en daar ook de achtergrond van te ontdekken. Zo is het uiteindelijk van ieder oplagejaar een schets gemaakt van vaste rubrieken, vaste columnisten, veranderingen en opvallende zaken. Er is speciale aandacht geschonken aan de voorwoorden van de hoofdredactrices omdat deze een goed beeld vormen van het thema van een editie van het tijdschrift en bovendien het standpunt van het blad lijken te verkondigen. De notulen van de redactievergaderingen en de brainstormsessies zijn gebruikt om meer inzicht te verkrijgen in de achtergrond van bepaalde keuzes en veranderingen. Hierbij dient te worden opgemerkt dat deze notulen vooral beslissingen en afspraken over de inhoud van het blad bevatten, maar niet altijd de voorafgaande discussie weergeven. Daarnaast wordt er in de notulen van redactievergaderingen ook regelmatig gesproken over een zogeheten “titeloverleg,” waarin de uitgeverij en de hoofdredacteur met elkaar om tafel lijken te gaan om strategische keuzes te maken. Notulen hiervan zijn helaas niet terug te vinden in het archief. Waar de term uiterlijk in dit hoofdstuk gebruikt wordt, verwijst dit naar zowel het visuele als het inhoudelijke aspect van het tijdschrift. Ter aanvulling op bovengenoemde bronnen is Cisca Dresselhuys geïnterviewd.

Het is helaas niet gelukt de verkoopcijfers van *Opzij* in de periode 2001-2010 te achterhalen. Via het Nationaal Onderzoek Multimedia zijn recente, maar helaas geen historische oplage- en verkoopcijfers van kranten en tijdschriften beschikbaar. Daarnaast heeft ook de uitgeverij, Weekbladpers, geen gehoor gegeven aan het verzoek de verkoopcijfers ten behoeve van dit onderzoek te delen. Om die reden kunnen we alleen uitgaan van de ontwikkelingen van verkoopcijfers die incidenteel in de redactievergaderingen benoemd worden, maar kunnen er geen harde cijfers getoond worden. Zoals in de inleiding beschreven was het lezersaantal in 2012 gehalveerd. Hoewel het tijdschrift in deze periode nog altijd als autoriteit gold, zat het in de onderzoeksperiode in een moeilijke fase wat betreft de verkoopcijfers.

Er zijn in de periode 2001-2010 vier veranderingen in het uiterlijk van *Opzij* te bespeuren. Hierbij geldt dat er een algemene trend waarneembaar is waarbij het tijdschrift beweegt van een normatief feminisme, onder Cisca Dresselhuys, naar een meer postfeministische invalshoek onder Margriet van der Linden, waarbij keuzevrijheid en pluralisme voorop komen te staan. De feministische thema's multiculturalisme en de werk-zorg balans spelen een belangrijke rol in *Opzij*. Aangezien financiële onafhankelijk een van de belangrijkste strijdterreinen van de tweede feministische golf was, heeft het thema werk-zorg balans altijd veel aandacht gekregen in *Opzij*. Dat is in de onderzoeksperiode niet anders. Het thema is prominent aanwezig in de vorm van de rubriek "Vrouw & Werk" die met ingang van de vernieuwde *Opzij* in februari 2009 wordt omgedoopt tot "Banen & Zaken van Opzij." In deze rubriek, die in maart 2001 haar intrede doet, is "de salarisstrook van..." een vast onderdeel. Hierin worden van bekende en minder bekende vrouwen de inkomsten besproken. Wel is duidelijk dat er binnen deze rubriek vanaf 2009 meer aandacht komt voor financiële kwesties, mogelijk onder de invloed van de economische recessie die op dat moment speelde. Arbeidsparticipatie, financiële onafhankelijkheid en de werk-zorg balans zijn gedurende de hele onderzoeksperiode belangrijke thema's in *Opzij*. In de editie van mei 2010 benoemt Van der Linden zelfs letterlijk dat dat "hét thema van deze tijd de verdeling van werk en zorg is."¹³⁵

Ook het thema multiculturalisme en specifiek de relatie tussen de islam en de positie van de vrouw wordt veelvuldig behandeld in *Opzij*. De invulling van dit thema verandert wanneer Margriet van der Linden aantreedt. Onder Dresselhuys lijkt het blad voornamelijk het standpunt in te nemen dat de islam en vrouwenonderdrukking twee zijdes van dezelfde medaille zijn. Volgens deze redenering gaat het islamitische geloof dan ook niet samen met vrouwenemancipatie. Dresselhuys zelf en columniste Jolande Withuis zijn de meeste felle en kritische stemmen over dit thema binnen *Opzij*. Ook kritische stemmen vanuit het islamitische milieu zelf, zoals Naima El Bezaz en Ayaan Hirsi Ali, krijgen een podium. De editie van maart 2004 bevat bijvoorbeeld een artikel over moslima's die ervoor gekozen hebben hun hoofddoek af te doen.¹³⁶ Hirsi Ali wordt in het tijdschrift neergezet als voorvechtster van de emancipatie van moslimvrouwen en

¹³⁵ Margriet van der Linden, "Voorwoord," *Opzij*, mei 2010, 3.

¹³⁶ Frieda Pruim, "Ontsluierd: Waarom moslimvrouwen de hoofddoek afdoen," *Opzij*, maart 2004, 30-33.

de derde feministische golf die dit zou moeten bewerkstelligen.¹³⁷ In 2004 wordt de Harriët Freezerring, een jaarlijkse prijs uitgereikt aan de meest invloedrijke vrouw op het gebied van vrouwenemancipatie, dan ook uitgereikt aan Hirsi Ali.

Toch moet ook worden opgemerkt dat, ook onder hoofdredactie van Dresselhuys, die in haar eigen columns en privé-uitlatingen zeer fel ageert tegen de islam, ruimte wordt geboden aan andere stemmen in dit debat. Zo bevat de editie van mei 2001 een reportage over de discussie “hoofddoek: ja of nee?” waarin vier allochtone vrouwen met elkaar in gesprek gaan naar aanleiding van de uitspraak van Dresselhuys dat zij geen redactrices met een hoofddoek zou aannemen.¹³⁸ Een ander voorbeeld is het interview met Fatos Ipek-Demir die aangeeft dat de integratie van migranten bemoeilijkt wordt doordat zij zich niet geaccepteerd voelen.¹³⁹ De editie van maart 2003 bevat een essay getiteld “De oogkleppen moeten af, niet de hoofddoek,” waarin wordt betoogd dat vrouwen samen moeten werken in plaats van elkaar moeten bestrijden om ware keuzevrijheid voor vrouwen te bereiken.¹⁴⁰ Er zijn nog een aantal meer van dergelijke voorbeelden te vinden in het tijdschrift. Deze stemmen krijgen echter wel een kleiner podium dan de vaste medewerkers die met een kritische blik naar de islam kijken en kritische stemmen vanuit het islamitische milieu. Uit de toekenning van de Harriët Freezerring aan Hirsi Ali in 2004 blijkt welk belang de redactie van *Opzij* hecht aan deze kritiek van binnenuit.

Er vallen rondom de behandeling van het thema multiculturalisme in *Opzij* onder Cisca Dresselhuys twee zaken op. Allereerst lijkt het tijdschrift, bij monde van hoofdredactrice Dresselhuys, te pleiten voor een derde feministische golf die zou moeten gaan over de positie van allochtone vrouwen in Nederland. In december 2002 noemt Dresselhuys de derde golf bijvoorbeeld een ontwikkeling die aan de allochtone vrouw behoort en ook vanuit die hoek bevochten zou moeten worden.¹⁴¹ Aangezien de hoogopgeleiden, werkende, witte vrouw het publiek van *Opzij* vormt en niet de allochtone vrouw, lijkt het tijdschrift zichzelf hiermee buiten de derde golf te plaatsen. Daarnaast neemt het tijdschrift een normatief standpunt in. Islamitische vrouwen dienen zich volgens *Opzij* dan ook los te maken van het geloof dat hen onderdrukt. Het

¹³⁷ Zie bijvoorbeeld: Cisca Dresselhuys, “Van die dingen dus,” *Opzij*, oktober 2002, 5.

¹³⁸ Astrid Feiter, “Een feministe met een hoofddoek, kan dat?,” *Opzij*, mei 2001, 22-27.

¹³⁹ Elsbeth Vernhout, “Turkie, turkie, broekie met een jurkie,” *Opzij*, juni 2002, 68-71.

¹⁴⁰ Marja Vuijsje, “De oogkleppen moeten af, niet de hoofddoek,” *Opzij*, maart 2003, 16-19.

¹⁴¹ Cisca Dresselhuys, “Van die dingen dus,” *Opzij*, december 2002, 5.

tijdschrift schrijft vrouwen voor hoe ze met hun geloof moeten omgaan en stelt dat het feminisme en de islam niet samengaan. Er is ruimte voor andere stemmen, maar de algehele houding is stellig. Het label normatief feminisme lijkt hier op zijn plaats.

Zoals gezegd zijn er in de periode 2001-2010 vier veranderingen binnen het tijdschrift *Opzij*, waarbij het tijdschrift beweegt van een normatieve naar een postfeministische invalshoek. De eerste verandering betreft de lay-out. Deze wordt in december 2001 vernieuwd. In deze nieuwe lay-out staat het logo van *Opzij* prominent in de linkerbovenhoek, waaronder de ondertitel “feministisch maandblad” duidelijk terugkomt. Voor deze lay-out wijziging stond deze ondertitel ook al op de cover, maar dan kleiner bij de datering en de prijs, zie figuur 1. Het logo blijft hetzelfde maar wordt nu in een kleurrijk kader gegoten en valt dus meer op. Uit de “management summary” die als bijlage bij de notulen van de bestuursvergadering, waar de hoofdredacteur, uitgeverij en het stichtingsbestuur aanwezig zijn, blijkt waarom er is gekozen voor een nieuwe lay-out.

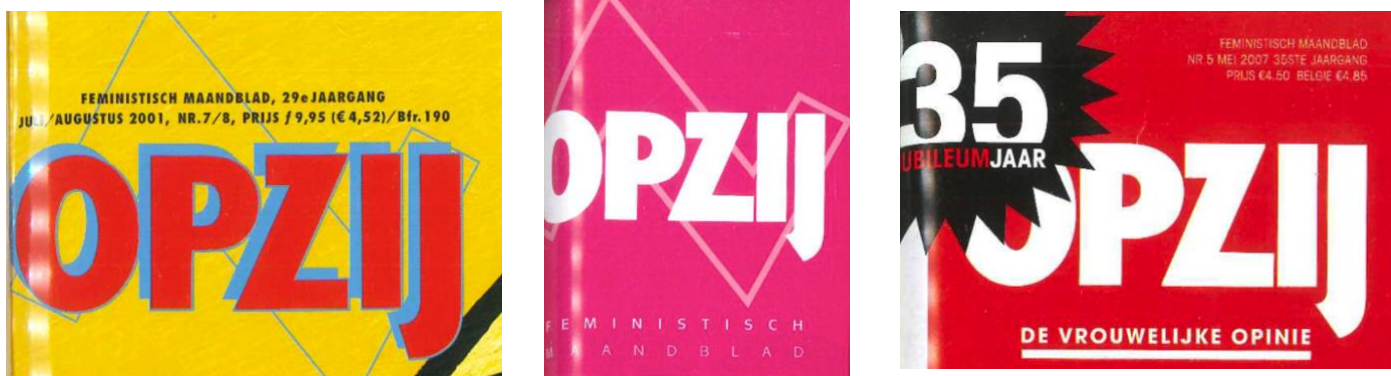
De kernproblematiek van *Opzij* is dat het een generatieblad dreigt te worden, waarmee het voortbestaan van *Opzij* op langere termijn in gevaar kan komen.

Dertigers weten het blad niet te vinden. Mede daarom is gekozen voor een aanscherping van de redactionele inhoud en het invoeren van een nieuwe modernere vormgeving die per december in gaat. Deze restyling zal aangegrepen worden om *Opzij* in alle uitingen neer te zetten als een modern bijdetijds blad.¹⁴²

De thematiek modernisering en daarmee samenhangend digitalisering komt vaker terug in de notulen van de redactievergaderingen uit 2001. De redactie en de uitgever zijn actief bezig met hun lezerspubliek en de vraag hoe ze dit publiek kunnen behouden en wellicht zelfs vergroten. Zo heeft de redactie met elkaar op 20 april 2001 het volgende afgesproken: “om jongere lezeressen aan te trekken gaat *Opzij* met ingang van heden iedere maand een jonge vrouw interviewen of over onderwerpend ie bij jongere vrouwen spelen, schrijven.”¹⁴³ De verandering van de lay-out moet volgens de redactie bijdragen aan deze verjonging en modernisering.

¹⁴² Management Summary – *Opzij*, 25 oktober 2001, inv. nr. 82, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁴³ Notulen redactie vergadering vrijdag 20 april, inv. nr. 79, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

Figuur 1

Links: het logo van *Opzij* voor de lay-outwijziging van december 2001.

Opzij, jaargang 29, juli/augustus 2001, collectie IAV, Atria.

Midden: het logo van *Opzij* uit december 2001 waarbij de ondertitel “feministisch maandblad” een prominenter plek krijgt.

Opzij, jaargang 29, december 2001, collectie IAV, Atria.

Rechts: het logo van *Opzij* na de introductie van “de vrouwelijke opinie” als ondertitel. Feministisch maandblad staat genoemd bij de prijs, rechtsboven te zien.

Opzij, jaargang 35, mei 2007, collectie IAV, Atria.

De tweede opvallende verandering in het uiterlijk van *Opzij* betreft de ondertitel “feministisch maandblad.” In mei 2007 verschijnt “de vrouwelijke opinie” als ondertitel en wordt “feministisch maandblad” terug verplaatst naar waar het voor 2001 stond, bovenin bij de prijs, zie figuur 1. Hierdoor lijkt het alsof het tijdschrift niet meer met het feminisme geassocieerd wil worden, maar toch ook nog geen afstand kan doen van haar oorsprong. Blijkbaar identificeert het blad zich meer met de opinie van vrouwen dan met het feminisme. In de redactienotulen van maart 2007 wordt de vraag gesteld: “Is feminisme een vies woord?”¹⁴⁴ Het antwoord hierop wordt in deze notulen niet gegeven. Wel wordt gesteld: “Alle redacteuren denken na het over het onderwerp: feminisme anno 2007 en maken een eigen reportage: luchtig en actueel.”¹⁴⁵ Uit de redactienotulen en uit de notulen van de brainstormsessies wordt niet duidelijk waarom er is gekozen om de ondertitel “feministisch maandblad” te vervangen voor “de vrouwelijke opinie.” Dresselhuys zegt hierover: “Het is niet vervangen. Het is erbij gekomen. We wilden waarschijnlijk ook aangeven dat het niet ging over breien of dingen maar dat het een

¹⁴⁴ Notulen vergadering 16 maart 2007, inv. nr. 180, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁴⁵ Notulen vergadering 16 maart 2007, inv. nr. 180, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

opinieblad was.”¹⁴⁶ Volgens Dresselhuys was het feminisme geen vies woord geworden, maar wilde *Opzij* zich in de tijdschriftenmarkt positioneren tussen bladen als *Vrij Nederland* en *Haagse Post*, inmiddels bekend als *HP/De Tijd*. De wijziging lijkt dus gedaan vanuit commercieel oogpunt. Door op een luchtigere manier met feminisme om te gaan wenst de redactie een jonger lezerspubliek aan te trekken. Tegelijkertijd zorgt het ook voor een andere positionering in de bladenmarkt.

Dat er wordt gekozen voor de ondertitel “de vrouwelijke opinie” onderschrijft het label normatief feminisme. *Opzij* vertegenwoordigt blijkbaar de norm en weet wat vrouwen vinden. In feministische golf die meer nog dan zijn voorganger bestaat uit een veelvoud aan stemmen is de keuze van deze ondertitel problematisch te noemen. *Opzij* presenteert zich hiermee als ijkpunt van de vrouwenbeweging, terwijl deze meer dan ooit diffuus is geworden. Waar *Opzij* in de tweede feministische golf de liberale stroming van het feminisme vertegenwoordigde, bedient zij ook nu slechts een deel van het publiek. In alle feministische golven bestaat er niet zoiets als “het” feminisme en zo is ook “de” vrouwelijke opinie een illusie. Door te stellen dat deze wel zou bestaan, neemt *Opzij* stelling in op een manier die niet past bij het pluralisme van de derde feministische golf. Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat steeds meer vrouwen zich niet langer herkennen in het tijdschrift en op zoek gaan naar andere platforms om hun activisme te uiten.

Figuur 2
Het logo van *Opzij* sinds de februari 2009. “Feministisch maandblad” staat niet langer in het logo.

Opzij, jaargang 37, februari 2009, collectie IAV Atria.

¹⁴⁶ Interview Cisca Dresselhuys, 2 juni 2022.

De derde verandering betreft de inhoud van het tijdschrift en de thema's die aan bod komen. In de periode 2001-2010 richt het tijdschrift zich steeds meer op psychologie en cultuur. Dit blijkt uit de notulen van de brainstormdag in februari 2004 waarop vooral gesproken wordt over vaste pijlers die structuur moeten bieden aan het blad. "(...) Geconstateerd wordt dat de balans van *Opzij* soms zoek is. De pijlers die telkens niet mogen ontbreken en waar de redactie in de toekomst voor zal waken zijn: psyche/gezondheid, praktische werkverhalen (...) opinievormende essays, economie en/of politiek."¹⁴⁷ Volgens Ruyters is deze ontwikkeling mede ingegeven door de opkomst van vrouwenstudies. Het tijdschrift gaat zich meer richten op het privéleven van de vrouw.¹⁴⁸ *Opzij* heeft hier invulling aan gegeven door zich te richten op psychologie en praktische verhalen. Ter voorbereiding op de brainstormvergadering van 2005 is door een van de redacteuren een analyse gemaakt. Hieruit volgt: "Het praktische gehalte van *Opzij* is relatief laag." "Conclusie: *Opzij* zou z'n praktische gehalte kunnen versterken om bij de lezer het gevoel van 'hier heb ik iets aan' te versterken."¹⁴⁹ Aansluiten op de praktische leefwereld van vrouwen past bovendien binnen de trend van individualisering.

De vierde en laatste grote verandering is de vernieuwde *Opzij* die in februari 2009 onder leiding van Margriet van der Linden werd gepresenteerd. Cisca Dresselhuys nam in april 2008 afscheid, waarna Van der Linden in september 2008 het stokje overnam. Deze vernieuwde *Opzij* bevat een nieuwe lay-out én een koerswijziging. Van der Linden schrijft hierover zelf in het voorwoord van het eerste nummer volgens de nieuwe stijl: "De nieuwe *Opzij* is een tijdschrift dat verschillende vrouwen bij elkaar wil brengen, een platform wil zijn en onderlinge discussie wil starten en voeden. De nieuwe *Opzij* heeft oog voor diversiteit."¹⁵⁰ Deze diversiteit uit zich in de medewerkers van *Opzij*, maar ook in het feit dat mannen een grotere rol krijgen toebedeeld. Van der Linden noemt mannen letterlijk "de nieuwste lichte feministen."¹⁵¹

Met het aftreden van Dresselhuys is ook afscheid genomen van columnistes Jolande Withuis en Lenette van Dongen. Nieuwe columnisten zoals Heleen Mees, Roos Wouters

¹⁴⁷ Notulen brainstorm 20/2/2004, inv. nr 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁴⁸ Ruyters, "Something to Suit All "Viewpoints,"" 430.

¹⁴⁹ Analyse van Emely op basis van een vergelijking tussen *Opzij*, *Elle*, *Marie Claire*, *Happinez*, *Nu*, *Psychologie Magazine*, *Santé*, *Esta*, *Linda*, *Red*, *La vie en Rose*, *Sen*, 2005, inv. nr. 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁵⁰ Margriet van der Linden, "Voorwoord," *Opzij*, februari 2009, 3.

¹⁵¹ Margriet van der Linden, "Voorwoord," *Opzij*, februari 2009, 3.

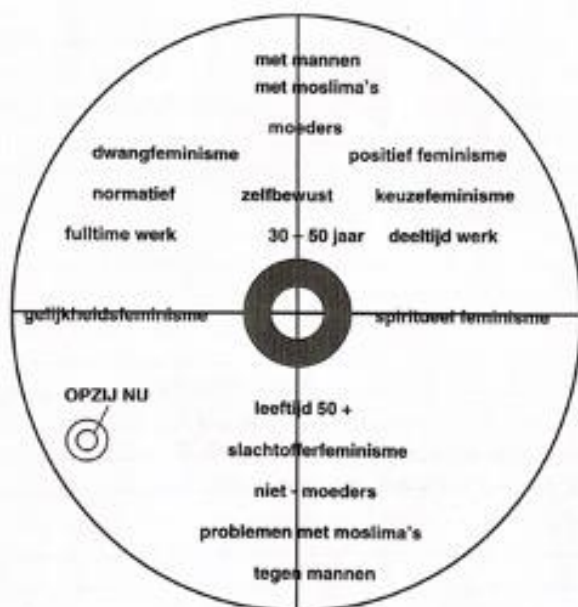
en Nora Kasrioui doen hun intrede. Margriet van der Linden laat door haar keuze voor deze columnisten duidelijk zien dat zij wil aansluiten bij de nieuwe ontwikkelingen van het feminisme. Kasrioui draagt bijvoorbeeld een hoofddoek en was dus onder Cisca Dresselhuys niet welkom. Mees en Wouters verkondigen tegenstrijdige opinies als het aankomt op de werk-zorg balans. Mees pleit voor meer ambitie bij vrouwen, terwijl Wouters van mening is dat een vrouw ook moet kunnen kiezen om minder te werken. Hiermee krijgt *Opzij* een meer bevragend en onderzoekend karakter waar een veelvoud van stemmen in is terug te vinden. Het tijdschrift sluit hierdoor beter aan op het pluralisme van de derde feministische golf en de kritische lens die het postfeminisme biedt. Feministische thema's worden opnieuw en vanuit verschillende invalshoeken bekeken. Net zoals het concept postfeminisme, wordt *Opzij 3.0* gebruikt om een verandering ten opzichte van het verleden aan te geven. Het is duidelijk dat Margriet van der Linden een ander tijdschrift wil maken.

De rubrieken in het tijdschrift veranderen dan ook. Zo verdwijnt de feministische meetlat, waarbij Cisca Dresselhuys mannen interviewde en hen vervolgens een cijfer gaf om aan te geven hoe feministisch ze zouden zijn. Eerder in dit hoofdstuk werd benoemd dat *Opzij* zich presenteerde als het ijkpunt van de vrouwenbeweging. De feministische meetlat, die vanaf 2001 tot 2008 een vast onderdeel van het tijdschrift vormde, is hier een voorbeeld van. Zoals Jannet Vaessen het verwoordde: “nou, dan moet je wel de schooljuf zijn om cijfers te mogen geven.”¹⁵² Het is duidelijk dat deze rubriek niet past binnen een meer pluralistische kijk op het feminisme. Er worden twee nieuwe rubrieken geïntroduceerd waar steeds andere vrouwen aan het woord komen. Rubriek de fem bieb diende voor het opbouwen van een feministische catalogus. Iedere maand mocht een bekende vrouw een boek aan deze catalogus toevoegen. Binnen rubriek de F-side, die helemaal achterin het blad een plaats heeft gekregen, komen feministen uit de tweede golf aan het woord. De Harriët Freezerring, ooit vernoemd naar een van de oprichters van het tijdschrift, wordt omgedoopt tot de *Opzij* emancipatieprijs. Deze laatste twee ontwikkelingen versterken het idee dat het feminisme van de tweede golf en daarmee de “oude” *Opzij* tot het verleden behoort. De vernieuwde *Opzij* dient als doel om een nieuwe fase in de ontwikkeling van het tijdschrift te markeren. Binnen deze fase is er meer ruimte voor diversiteit, pluralisme en positiviteit.

¹⁵² Interview Jannet Vaessen, 15 juni 2022.

Het nieuwe, meer bevragende, karakter van *Opzij* wordt bijvoorbeeld getoond in de editie van februari 2009 waarin verschillende vrouwen aan het woord komen over wat feminisme voor hen betekent.¹⁵³ Hieruit volgen, vanzelfsprekend, verschillende antwoorden. *Opzij* presenteert niet langer “het” feminisme, maar presenteert verschillende visies. Jannet Vaessen en Roos Wouters komen in dit artikel aan het woord. In de editie van september 2009 staat feminisme aan de rechterkant van het politieke spectrum centraal. Op een bevragende toon wordt de relatie tussen deze twee onderzocht. In de rubriek “wereldvrouwen” komen veel verschillende stemmen aan bod. Hierin klinkt een ander geluid rondom het thema multiculturalisme. In dezelfde editie van september 2009 stelt de Pakistaanse wetenschapper Asma Barlas bijvoorbeeld: “vrijheid opleggen aan moslima’s is puur imperialisme.”¹⁵⁴

Aan deze koerswijziging zijn twee brainstormvergaderingen voorafgegaan. In deze vergaderingen staat de kern van het blad centraal: wie/wat zijn we nu en wie/wat willen we zijn? Er is aandacht voor het lezerspubliek en de mening van de redactie. Tijdens de eerste brainstormvergadering van april 2008 wordt aandacht besteed aan de huidige positie van *Opzij*. De notulen van deze vergadering bevatten een interessante figuur waarin de redactie de plaats van *Opzij* binnen het feminisme visueel heeft weergegeven, zie figuur 3.

Figuur 3: *Opzij*-Kompas

Notulen brainstormvergadering 15 april 2008, inv. nr. 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁵³ “Feminisme alive & kicking,” *Opzij*, februari 2009, 14-26.

¹⁵⁴ Margriet van der Linden, “Wereldvrouwen,” *Opzij*, september 2009, 50.

Het kompas toont aan dat de redactie zich bewust is van de diversiteit binnen het feminisme. Uit dit kompas blijkt bovendien dat *Opzij* zich, volgens de redactie, in het kwadrant van het slachtoffer- en dwang-feminisme bevindt, dat problemen zou hebben met moslima's en zich tegen mannen zou keren. De redactie schaaft het tijdschrift, in tegenstelling tot onder andere Wouters en Vaessen, niet in bij het normatieve feminisme. De houding van het tijdschrift ten opzichte van het multiculturalisme toont aan dat er wel degelijk sprake is van een normatieve visie. Hoewel verjonging in de redactienotulen als sinds 2001 een belangrijk thema is, bevat het lezerspubliek van *Opzij* volgens de redactie vooral vijftigplussers. Het is duidelijk dat deze positie van *Opzij* door de redactie als negatief wordt ervaren. Er is een koersverandering nodig. Uit het mission statement dat in dezelfde vergadering wordt opgesteld blijkt dat een positievere invalshoek wordt nagestreefd:

Opzij biedt – geïnspireerd door het feminisme – een platform waar alle onderwerpen die voor vrouwen relevant zijn aan de orde komen. *Opzij* scherpt de geest, is opiniërend en een plezier om te ontmoeten. *Opzij* is het enige vrouwelijke opinieplatform in Nederland voor die hoogopgeleide vrouwen die zich betrokken voelen bij maatschappij, cultuur en politiek.¹⁵⁵

Er vallen twee dingen op in dit mission statement. Allereerst ziet de redactie *Opzij* als “geïnspireerd door het feminisme” in plaats van feministisch. De associatie met het feminisme wordt zo verkleind. Dit sluit aan bij het postfeminisme dat zich enerzijds afzet van het feminisme en anderzijds nieuwe feministische thema's introduceert. Daarnaast ziet de redactie het tijdschrift als een autoriteit in Nederland. Dit wordt bevestigd in de brainstormvergadering van mei 2008. “Onze mening wordt wel serieus genomen (*Opzij* is een oudere vrouw)” en “Er staat trappelend volk voor de deur, maar wij hebben weinig (aan) te bieden (...)”¹⁵⁶ Door te stellen dat *Opzij* “het enige vrouwelijke opinieplatform in Nederland” is, gaat het voorbij aan initiatieven zoals *WOMEN Inc.* en *Women on Top* dat vrouwen ook een platform biedt. De conclusies van deze twee brainstormvergaderingen leiden uiteindelijk tot de introductie van *Opzij 3.0*.

¹⁵⁵ Notulen brainstormvergadering 15 april 2009, inv. nr. 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁵⁶ Notulen BRAINSTORM 27 mei 2008 STRAND-WEST, inv. nr. 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

Hoewel er duidelijk een meer postfeministische invalshoek wordt nagestreefd, verdwijnt het normatieve karakter dus niet helemaal.

De feministische thema's werk-zorg balans en multiculturalisme hebben in deze periode een belangrijke plek in *Opzij*. De behandeling van deze thema's en de genoemde lay-out en koersveranderingen tonen aan dat *Opzij* zich binnen de derde feministische golf beweegt van feminisme met een normatief karakter naar een postfeministische aanpak. De thema's van de derde feministische golf worden vanaf het begin in *Opzij* behandeld, maar dan wel vanuit een normatieve invalshoek. *Opzij* draagt als autoriteit in de tijdschriftenbranche het juiste feminisme uit en vertelt vrouwen wat wel en niet bijdraagt aan de vrouwenemancipatie. Dit lijkt niet langer aan te sluiten bij het lezerspubliek en bovendien wil de redactie van het tijdschrift verjongen. De introductie van *Opzij 3.0* markeert een verschuiving naar het postfeminisme, waarbij er meer ruimte is voor diversiteit en pluralisme. Het opgeheven vingertje verdwijnt en er komt ruimte voor nieuwe geluiden. Tegelijkertijd identificeert het tijdschrift zich minder expliciet met het feminisme. Deze verandering wordt in het volgende hoofdstuk verder onderzocht.

Hoofdstuk 5: Perspectief van de redactie

Dit hoofdstuk onderzoekt de ontwikkeling van *Opzij* vanuit het perspectief van de redactie. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de notulen van de redactie- en brainstormvergaderingen en het interview met Cisca Dresselhuys. Bij het analyseren is vooral aandacht besteed aan passages waar over de identiteit van *Opzij* wordt gesproken. Hieruit is duidelijk geworden dat twee thema's illustratief zijn voor de manier waarop *Opzij* beweegt in de derde feministische golf. Het thema activisme versus commercie maakt duidelijk hoe de redactie naar zichzelf en het tijdschrift keek. Zowel onder Cisca Dresselhuys als Margriet van der Linden was tijdschrift vooral een journalistiek werk met een activistische ondertoon, maar geen actieve deelnemer in de activistische vrouwenbeweging. Hoewel het tijdschrift is opgericht om in dienst te staan van de vrouwenbeweging, als een middel tot een doel, is het maken van het tijdschrift zelf door de loop van de tijd verworpen tot het hoofddoel. De oproepen tot een derde feministische golf die door het tijdschrift en de redactie gedaan worden illustreren het zelfbeeld dat de redactie heeft van de plaats van *Opzij* binnen de vrouwenbeweging.

Bij haar oprichting was *Opzij* een activistisch maandblad dat in dienst stond van de vrouwenbeweging. De eerste tien jaar van haar bestaan had het tijdschrift dan ook geen betaalde redactie. Door de ontwikkelingen die in het vorige hoofdstuk zijn geschetst, waarbij de vervanging van de ondertitel "feministisch maandblad" voor "de vrouwelijke opinie" het meest opvalt, is duidelijk geworden dat het activisme onder druk is komen te staan. Dat er in de redactienotulen meer aandacht is voor verkoopcijfers dan voor het activisme bevestigt deze trend. In de notulen van de brainstormvergadering van 2004 valt te lezen "(...) entertainment verkoopt, is wat mensen willen."¹⁵⁷ In de redactievergaderingen wordt gesproken over de invulling van vaste rubrieken en de te hanteren thematiek. Wat er speelt in de vrouwenbeweging komt (bijna) niet naar voren. In april 2005 wordt zelfs overwogen een culinaire rubriek in het blad te introduceren omdat dit meer advertentieopbrengsten zou opleveren.¹⁵⁸

Het is duidelijk dat de redactie het maken van een tijdschrift heel serieus nam. De redactieleden waren bovenal professioneel met hun werk bezig. Beïnvloed door het neoliberale marktdenken zijn verkoopcijfers en advertentie-opbrengsten bovendien

¹⁵⁷ Notulen brainstorm 20/2/2004, inv. nr. 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁵⁸ Notulen Redactie vergadering 29 april 2005, inv. nr. 204, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

belangrijk geworden. Ze geven een tijdschrift bestaansrecht. Om die reden wordt er ook aandacht besteed aan de concurrentie. In 2005 is er een uitgebreid lezersonderzoek gedaan waarin *Opzij* vergeleken wordt met haar concurrenten. Volgens de analyse van een van de redactieleden zijn dit tijdschriften zoals *Elle*, *Happinez* en *Linda*.¹⁵⁹ Uit deze analyse blijkt dat het activisme van *Opzij* als problematisch wordt beschouwd.

Bovendien zijn we het meest kritische blad, kaarten we de meeste misstanden aan. Dat maakt *Opzij* niet erg ‘nice to know,’ eerder wat zwaar te verteren, wat zwaar op de maag. (...) Vraag is of we genoeg ‘nice-to-know-elementen’ in het blad hebben ter compensatie van de vaak zware onderwerpen die langskomen. En of de toon van de opinieverhalen niet soms nog te veel het opgeheven vingertje heeft.¹⁶⁰

Blijkbaar wordt het aankaarten van misstanden en de kritische houding als negatief ervaren. Concurrenten hebben een positievere insteek en zijn daardoor makkelijker leesbaar. Het activisme, in de vorm van “het opgeheven vingertje,” lijkt het maken van een goedlopend tijdschrift in de weg te staan.

Bovenstaande ontwikkeling werpt de vraag op of *Opzij*, met haar professionele redactie en haar focus op het maken van een goedlopend tijdschrift, nog wel onderdeel is van de vrouwenbeweging. Is het activisme uit *Opzij* verdwenen? Deze vragen zijn niet eenvoudig te beantwoorden. Allereerst moet opgemerkt worden dat activisme en commercie niet noodzakelijkerwijs tegengesteld zijn aan elkaar. Idealen vinden steeds vaker hun plek binnen de economie. Een bedrijf kan zowel geld verdienen als bijdragen aan een betere wereld.¹⁶¹ Er kan dan ook wel gesproken worden over commercieel idealisme. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat het idealisme niet uitgedragen kan worden zonder aan de commerciële voorwaarden te voldoen. Zonder winst is een bedrijf, of een tijdschrift, niet levensvatbaar. Ook Cisca Dresselhuys is van mening dat activisme en het maken van een goed tijdschrift vanuit journalistiek oogpunt samen kunnen gaan.

¹⁵⁹ Analyse van Emely op basis van een vergelijking tussen *Opzij*, *Elle*, *Marie Claire*, *Happinez*, *Nu*, *Psychologie Magazine*, *Santé*, *Esta*, *Linda*, *Red*, *La vie en Rose*, *Sen*, 2005, inv. nr. 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ William de Bruijn en Daan Kuys, “Hoe idealistische bedrijven de markt kunnen veroveren,” *VPRO*, 6 november 2020, <https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/lees/artikelen/2020/interview-melanie-riebeck.html>.

Activisme en het maken van een tijdschrift (...) kan heel goed samengaan als het maar op een professionele manier gebeurt. (...) Ik vind activisme hoort meer in commentaren en columns enzo. Ik ben erg van het verhaal, dat mag wel een activistisch toontje hebben of de keuze van een verhaal kan activistisch zijn (...). Het verhaal op zichzelf, daar ben ik echt journalist voor, moet bestaan uit feiten en niet uit dingen die je verzonnen hebt omdat je het onder de aandacht van mensen wil brengen.¹⁶²

Het beschouwen van het vraagstuk commercie versus activisme vanuit een zwart-wit oogpunt is duidelijk niet behulpzaam. In een maatschappij die hevig beïnvloed is en wordt door neoliberale idealen zoals individualisering en het marktdenken, is commercie steeds belangrijker geworden. Een tijdschrift heeft alleen bestaansrecht als het ook gelezen wordt, als het verkoopt. Tegelijkertijd blijft een tijdschrift een goed medium om ideeën over te brengen. Dit leidt tot een situatie waarbij verkoopcijfers een voorwaarde worden voor het overbrengen van ideeën. De term commercieel idealisme lijkt dan ook bij uitstek van toepassing op *Opzij* in de periode 2001-2010. Het tijdschrift is ontstaan vanuit activisme. Dresselhuys benoemt in het interview dan ook dat *Opzij* ontstond omdat er in de kranten te weinig aandacht was voor vrouwenemancipatie.¹⁶³ De redactie heeft enerzijds tot doel een winstgevend blad te maken en wil anderzijds bijdragen aan een betere wereld door middel van vrouwenemancipatie. Activisme lijkt dan ook een te sterk woord. Idealisme past beter. Het tijdschrift is verworden tot een doel op zich en niet langer een middel om een doel te bereiken. Dresselhuys merkt dan ook op dat *Opzij* door haarzelf en de redactie bovenal als een journalistiek werk werd gezien. “Ik ben een journaliste die feministe is en dat is denk ik wat anders dan een feministe die af en toe wat schrijft. Feministe, nogmaals, is niet mijn beroep.”¹⁶⁴

Het thema verjonging is ook in het vorige hoofdstuk aan bod gekomen. Deze kwestie stond in de periode 2001-2010 hoog op de agenda van de redactie. De redactie wil enerzijds haar huidige lezerspubliek behouden en anderzijds inspelen op de jongere doelgroep. Hoewel Cisca stelt dat verjonging “uiteindelijk de doodsteek voor *Opzij*” is

¹⁶² Interview Cisca Dresselhuys, 2 juni 2022.

¹⁶³ Ibidem.

¹⁶⁴ Ibidem.

geweest, is zij van mening dat verjonging in eerste jaren van de 21^e eeuw zeker nog zin had. Jongeren lezen toen, in tegenstelling tot nu, nog bladen.¹⁶⁵ De uitgeverij en de redactie waren van mening dat verjonging zou bijdragen aan het voortbestaan van het tijdschrift. In 2005 vraagt de redactie zich bijvoorbeeld af: “En de vraag hoe we enerzijds kunnen inspelen op de ouder wordende doelgroep, zonder dat jonge lezeressen daarbij het gevoel krijgen *Midi* te lezen. Met andere woorden: schrijf je specifiek voor ouderen of kies je algemene thema’s die zowel jongeren als ouderen aanspreken (en de balans hiertussen).”¹⁶⁶ In 2006 bevatten de notulen het volgende: “Om te voorkomen dat *Opzij* te jong of te oud oogt, moeten we oppassen met leeftijdsgebonden verhalen. Een verhaal over werken na je pensioen is leuk, mits er in dat nummer ook nog een leeftijdsneutraal psychologieverhaal staat. En bij de geïnterviewden moeten we ook aan leeftijdsspreiding doen.”¹⁶⁷

Het type feminisme dat *Opzij* uitdraagt hangt samen met de focus op verjonging. Uit het *Opzij*-kopmas is gebleken dat er, na het aantreden van Margriet van der Linden, actief over het karakter van het feminisme binnen *Opzij* werd nagedacht. Onder Cisca Dresselhuys lijkt de redactie een vaststaand idee te hebben van wat feminisme is en het feminisme dat *Opzij* uitdraagt. Uit de analyse die de redactie in 2008 van de inhoud van het blad gemaakt heeft, volgt de conclusie dat het tijdschrift zich in de hoek van het “slachtofferfeminisme” bevond. De term “slachtofferfeminisme” bevat een negatieve connotatie. Uit het mission statement dat in het vorige hoofdstuk naar voren kwam blijkt vervolgens dat de redactie een meer positief feminisme nastreeft. “*Opzij* scherpt de geest, is opiniërend en een plezier om te ontmoeten.”¹⁶⁸ Hieruit blijkt dat *Opzij* leuk moet zijn om te lezen maar ook haar lezers wil informeren. Dit bevestigt dat *Opzij* een commercieel idealisme nastreefde.

Het activistische karakter van het tijdschrift wordt ook geborgd door het stichtingsbestuur dat in 1982, bij de overgang van *Opzij* naar een commerciële uitgever, is opgericht. “Het stichtingsbestuur heeft als taak de identiteit van het feministische maandblad te behouden. Vastgelegd is dat de Weekbladpers nooit de totale zeggenschap over *Opzij* zal krijgen. *Opzij* is een baken in de bladenwereld voor vrouwen die niet

¹⁶⁵ Interview Cisca Dresselhuys, 2 juni 2022.

¹⁶⁶ Agenda brainstormvergadering d.d. 18 november 2005, inv. nr. 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁶⁷ *Opzij* vanaf maart 2006, inv. nr. 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁶⁸ Notulen brainstormvergadering 15 april 2009, inv. nr. 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

alleen maar consumptief in het leven staan.”¹⁶⁹ Dat het stichtingsbestuur haar beschermende rol serieus neemt blijkt uit de notulen van de brainstormsessie met de redactie en het stichtingsbestuur die in 2010 heeft plaatsgevonden. Het stichtingsbestuur uit in die vergadering kritiek op het karakter van het blad. “Er zijn te veel bladerstukken en *Opzij*-lezers zijn geen bladerstukken.” En ook: “Is *Opzij* nog wel een feministisch blad? (...) Is er wel zoiets als de vrouwelijke opinie?”¹⁷⁰ Hoofdredactrice Van der Linden erkent vervolgens dat het feminisme en daarmee het activisme uit het tijdschrift is verdwenen. Ze verklaart dit als volgt: “bladen maken werd prominenter, de cijfers werden een leidraad. Het persoonlijke, zachtere werd belangrijker. Vanuit de uitgeverij werd aangestuurd op een zachte binnenkomst.”¹⁷¹ Bovendien zegt ze: “We weten wat *Opzij* is, maar onder druk van verkoopcijfers hebben we de koers gewijzigd. Is achteraf niet wat we willen, maar wil aangemerkt hebben dat dat wel is gebeurd. Nu gaan we ’t doen zoals we graag zelf willen.”¹⁷² Het is duidelijk dat de commercie de overhand heeft gekregen. De redactie lijkt terug te willen naar een meer activistisch tijdschrift.

Echter, in de notulen van een overleg uit oktober 2010 over de kernwaarden van het blad is feministisch niet terug te vinden. Een van de redactieleden vraagt Van der Linden naar de reden. “Deze termen [emancipatie en feminisme] zijn verstopt in eigzinnig. Moeten vrouwen op een persoonlijkere manier aanspreken, keuzes laten maken.”¹⁷³ Een ander redactielid vraagt “is feminisme een verboden woord geworden?” Van der Linden: “Een andere bewoording dwingt ons het feminisme een andere vertaling te geven, waardoor het blad weer als een trein gaat lopen.”¹⁷⁴ Wederom hebben de verkoopcijfers een bepalende rol. Er wordt bewust gekozen voor een minder activistische benadering van het feminisme omdat dit beter zou aansluiten bij het lezerspubliek. De term activisme lijkt dan ook niet meer van toepassing op *Opzij* in deze periode. Commercieel idealisme sluit beter aan. Het tijdschrift kent nog altijd een idealistische grondslag, maar commercie staat voorop. In een samenleving waarin het marktdenken tot alle aspecten

¹⁶⁹ Notulen brainstormsessie met het stichtingsbestuur 14 september 2010, inv. nr. 174, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² Ibidem.

¹⁷³ Notulen overleg 26 oktober 2010, inv. nr. 174, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

¹⁷⁴ Ibidem.

is doorgedrongen, heeft een tijdschrift alleen bestaansrecht als zij gelezen wordt: zonder vraag geen aanbod.

De redactie worstelt duidelijk met haar activistische ontstaansgeschiedenis die wordt bewaakt door het stichtingsbestuur en anderzijds de koopcijfers die het blad bestaansrecht geven. Het activisme verandert in idealisme. Het zou echter te snel zijn om hieruit te concluderen dat *Opzij* hierdoor geen plaats meer heeft binnen de vrouwenbeweging. Zoals uit voorgaande hoofdstukken is gebleken geldt het tijdschrift nog altijd als een autoriteit op het gebied van vrouwenemancipatie. Welke rol dicht de redactie zichzelf toe binnen de derde feministische golf? Waar *Opzij* onder Cisca Dresselhuys vasthield aan haar rol als autoriteit, lijkt de redactie onder Margriet van der Linden het tijdschrift meer als een platform te zien. Om de plaats van *Opzij* binnen de derde feministische golf te kunnen bepalen, is het noodzakelijk dieper in te zoomen op het zelfbeeld van de redactie onder Cisca Dresselhuys en Margriet van der Linden. Hieruit wordt duidelijk dat het type feminisme dat het tijdschrift uitstraalt in de periode 2001-2010 een verandering doormaakt, waarbij het aantreden van Margriet van der Linden van groot belang is geweest.

Dresselhuys beschouwt *Opzij* tot aan haar vertrek als “de hoofdtelefoniste van het feminisme.”

Ik ben weggegaan bij *Opzij* en toen was het zo: als je iets wilde weten over vrouwen, belde je *Opzij* en toen stond *Opzij* in het telefoonboek: *Opzij* ging over feminisme, *Opzij* ging over vrouwen, *Opzij* ging over emancipatie. Waar moest je heen bellen, geen idee, wie kon je aanspreken, geen idee. *Opzij* kon je bellen. Daar kreeg je altijd iemand aan de telefoon, daar was altijd een aanspreekpunt, wij wisten altijd waar we iemand heen konden verwijzen.¹⁷⁵

Dresselhuys ziet *Opzij* duidelijk als een autoriteit binnen de vrouwenbeweging, de enige die echt wist wat er speelde. Tegelijkertijd beweert Dresselhuys in haar redactionele voorwoorden dat de allochtone vrouwen aan zet zijn als het gaat om een derde feministische golf. In oktober 2002 bestempelt zij Ayaan Hirsi Ali, Seçil Arda en Naima El Bezaz, allen vrouwen uit het islamitische milieu die zich kritisch hebben uitgelaten over de rol van vrouwen binnen de islam, tot voorvechters van de derde feministische golf.

¹⁷⁵ Interview Cisca Dresselhuys, 2 juni 2022.

“Oude” feministen hebben volgens Dresselhuys slechts een ondersteunende rol te vervullen.¹⁷⁶ In december 2002 bevat haar voorwoord een soortgelijke redenering.¹⁷⁷ Aangezien de *Opzij*-redactie en het *Opzij*-publiek vooral uit deze “oude” (tweede golf-) feministen lijkt te bestaan, plaatst Dresselhuys het tijdschrift hiermee buiten deze derde golf. De hoofdtelefoniste verwordt zo tot een politiek assistente. *Opzij* is en blijft een autoriteit en een boegbeeld als het aankomt op de tweede feministische golf, maar staat (weliswaar juichend) aan de zijlijn bij deze nieuwe golfbeweging.

Zoals gezegd treedt er een verandering op wanneer Margriet van der Linden aan het roer komt te staan. Zoals gezegd verandert de houding van *Opzij* onder hoofdredactrice Margriet van der Linden behoorlijk. In de vernieuwde *Opzij* van februari 2009 schrijft Van der Linden: “De nieuwe *Opzij* is een tijdschrift dat verschillende vrouwen bij elkaar wil brengen, een platform wil zijn en onderlinge discussie wil starten en voeden. De nieuwe *Opzij* heeft oog voor diversiteit.”¹⁷⁸ Het tijdschrift richt zich bovendien ook explicieter op mannen. In december 2009 schetst van er Linden de rol van *Opzij* als volgt: “Een brede maatschappelijke emancipatiebeweging, een derde golf, van vrouwen en mannen, waarin *Opzij* een platform van iedereen is en wil zijn.”¹⁷⁹ Inclusiviteit staat duidelijk hoog in het vaandel. Daarnaast wordt *Opzij* geschetst als een platform dat mensen bij elkaar wil brengen. Dit blijkt ook uit “de belofte van *Opzij*” die is terug te vinden in de brainstormsessie van 2008.

De Belofte: *Opzij* is ...

- **Bewust**
- **Betrokken**
- **Bevlogen**
- **Opzij zet in Beweging**¹⁸⁰

Via deze koerswijziging beweegt het tijdschrift naar een meer centrale rol binnen de derde feministische golf, waarbij het ondersteunend wil zijn aan de vrouwenbeweging. Tegelijkertijd lijkt Van der Linden te erkennen dat de derde feministische golf bestaat uit meerdere organisaties en initiatieven. *Opzij* bevindt zich te midden van hen.

¹⁷⁶ Cisca Dresselhuys, “Van Die Dingen Dus,” *Opzij*, oktober 2002, 5.

¹⁷⁷ Cisca Dresselhuys, “Van Die Dingen Dus,” *Opzij*, december 2002, 5.

¹⁷⁸ Margriet van der Linden, “Voorwoord,” *Opzij*, februari 2009, 3.

¹⁷⁹ Margriet van der Linden, “Voorwoord,” *Opzij*, december 2009, 3.

¹⁸⁰ Notulen BRAINSTORM 27 mei 2008 STRAND-WEST, inv. nr. 200, Archief *Opzij*, collectie IAV in Atria.

Er is dus duidelijk een verschil merkbaar tussen *Opzij* onder Cisca Dresselhuys en onder Margriet van der Linden wat betreft de plaatsbepaling binnen de derde feministische golf. Bovendien wordt ook de inhoud van deze derde golf anders beschouwd. Onder Dresselhuys lijkt *Opzij* uit te dragen dat de derde feministische golf zou moeten gaan over de emancipatie van moslimvrouwen, waarbij het afdoen van de hoofddoek als het ultieme doel wordt gesteld. Na het aantreden van Van der Linden en de introductie van *Opzij 3.0* verandert deze instelling. De derde feministische golf gaat nu over alle vrouwen én mannen. Het tijdschrift lijkt bovendien een actieve rol te willen spelen in de totstandkoming van de derde golf door het bieden van een platform en door bij te dragen aan het vormen van een community. Er is ruimte voor iedereen en verschillende stemmen komen aan bod. Tegelijkertijd blijft *Opzij*, ook onder Van der Linden, een blad voor hoogopgeleide, witte vrouwen.

Aan de hand van de thema's commercie versus activisme en de derde feministische golf is meer duidelijk geworden over het zelfbeeld van de redactie van *Opzij*. Door het samenspel van toenemende commercialisering en de nieuwe feministische thema's worstelt *Opzij* met haar eigen rol. Het activisme lijkt, ondanks het stichtingsbestuur, onder druk van de commercialisering te verwateren tot idealisme. De activistische grondslag van het tijdschrift blijft behouden doordat het zichzelf nog altijd tot doel stelt te willen bijdragen aan de vrouwenemancipatie in Nederland. Tegelijkertijd is *Opzij* bovenal een tijdschrift met een commercieel oogmerk. De redactie bestaat dan ook uit professionele journalisten die het tijdschrift als een journalistiek werk beschouwen. De term commercieel idealisme lijkt dan ook bij uitstek van toepassing op *Opzij*. Deze term vormt het grijze gebied tussen commercie en activisme. Het idealisme van *Opzij* lijdt tot steun aan de derde feministische golf, ook al maakt het tijdschrift op dit gebied een verandering door. Onder Dresselhuys lijkt het tijdschrift zichzelf te beschouwen als autoriteit op het gebied van het witte, tweede golf feminisme maar staat het aan de zijlijn bij de derde feministische golf die zou moeten gaan over allochtone vrouwen. *Opzij* wil deze vrouwen ondersteunen maar rekent zichzelf tot het "oude" feminisme. Na het aantreden van Margriet van der Linden beweegt het tijdschrift meer richting het postfeminisme van de derde feministische golf. Pluralisme, inclusiviteit en keuzevrijheid staan voorop. Het tijdschrift wil een platform bieden en bijdragen aan het vormen van een community.

Conclusie

Uit literatuuronderzoek blijkt dat het niet zinvol is te spreken over “het” feminisme als een monolithische term. Het feminisme wordt gekarakteriseerd door periodes van massabewegingen, golven genoemd, en die golven bestaan op haar beurt weer uit het samenspel van verschillende stromingen. Iedere feministische golf krijgt zo een eigen karakter. “Het” feminisme verwijst in deze scriptie dan ook naar alle verschillende stromingen en ontwikkelingen die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zijn doorgemaakt. Deze scriptie poogt bij te dragen aan de literatuur door de recente ontwikkeling van de vrouwenbeweging in Nederland, en specifiek de derde feministische golf, onder de loep te nemen en bestudeert *Opzij* als case study. In deze scriptie staat de vraag centraal: “Hoe verhoudt *Opzij* zich tot de derde feministische golf?” Deze derde feministische golf in Nederland wordt gekarakteriseerd door inclusiviteit, pluralisme, individualisme en keuzevrijheid. Postfeminisme kan worden gezien als de dominante stroming. Het postfeminisme bevat zowel het idee dat feminisme minder nodig zou zijn, als kritische blik op de aannames van het “oude” feminisme. Het voorzetsel “post” dient ten slotte om een verandering ten opzichte van het verleden te markeren. Oude concepten worden bevraagd en nieuwe concepten geïntroduceerd.

Multiculturalisme en de werk-zorg balans zijn in de periode 2001-2010 de belangrijkste feministische thema’s in Nederland. Er klinken verschillende stemmen die elkaar ook tegenspreken. Het is duidelijk dat de inhoud en betekenis van feminisme per persoon verschillen. *Opzij* beweegt zich in het debat rondom de genoemde thema’s. Het tijdschrift doet dit enerzijds door zelf stelling te nemen en anderzijds refereren andere feministen aan *Opzij* om zo aan te geven dat zij een nieuw type feminisme bepleiten. Er is in deze periode veel kritiek op *Opzij*, waarbij vooral het normatieve karakter gehekeld wordt. Het opgeheven vingertje van *Opzij* lijkt geen aansluiting te vinden bij de nieuwe generatie feministen. Toch zijn er ook stemmen die *Opzij* juist niet streng genoeg vinden. Al met al wordt *Opzij* in deze periode beschouwd als een autoriteit op het gebied van de tweede feministische golf. Feministen die een nieuw soort feminisme bepleiten zetten zich af tegen *Opzij*. Op deze manier wordt *Opzij* door anderen buiten de derde feministische golf geplaatst.

Door van buitenaf en door een lezersbril naar *Opzij* te kijken is duidelijk geworden dat met de intrede van de derde feministische golf en haar veelvoud aan stemmen ook de kritiek op *Opzij* groeit. Deze kritiek komt vanuit verschillende kanten. Hierdoor ontstaat het idee dat *Opzij* het nooit voor iedereen goed kon doen. Het tijdschrift zelf worstelde met haar lezerspubliek. De redactie wilde verjongen, maar deze pogingen slaagden niet altijd. Het tijdschrift heeft, zowel onder leiding van Cisca Dresselhuys als Margriet van der Linden, geprobeerd mee te bewegen met de ontwikkelingen van de derde feministische golf. De thema's werk-zorg balans en het multiculturalisme hadden een prominente plek in het tijdschrift. De ondertitel "feministisch maandblad" werd vervangen door "de vrouwelijke opinie" en een lay-out wijziging werd gepresenteerd om een jonger lezerspubliek aan te trekken. De introductie van *Opzij 3.0* markeert een verschuiving van het normatieve feminisme van Dresselhuys naar een meer postfeministische invalshoek.

Onder Dresselhuys beschouwde het tijdschrift zichzelf als "hoofdtelefoniste van het feminisme" en presenteerde het zichzelf als ijkpunt van de vrouwenbeweging. De rubriek "de feministische meetlat" is hier het duidelijkste voorbeeld van. Deze normatieve houding past niet binnen de derde feministische golf met haar focus op pluralisme, inclusiviteit en keuzevrijheid. Bovendien plaatst het tijdschrift zichzelf aan de zijlijn van de derde feministische golf door te stellen dat deze voor en door allochtone vrouwen bevochten zou moeten worden, wederom een normatief standpunt. Na het aantreden van Margriet van der Linden als hoofdredacteur beweegt het blad zich richting het postfeminisme. Het tijdschrift krijgt een meer bevraged karakter. Er staat niet langer vast wat "het" feminisme betekent en er klinken nieuwe, tegengestelde, geluiden binnen *Opzij*. Daarbij positioneert het tijdschrift zich onder Van der Linden als platform waar vrouwen en mannen samenwerken om de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in Nederland te verkleinen. Niet langer het hoofdkantoor van het feminisme, ziet de redactie van *Opzij* in deze periode een rol voor zichzelf weggelegd in het informeren en inspireren van haar lezerspubliek. Dit sluit aan bij hoe de lezers naar het tijdschrift kijken.

Opzij is onder leiding van Cisca Dresselhuys uitgegroeid tot een professioneel tijdschrift. De redactie beschouwt het tijdschrift, zowel onder Dresselhuys als Van der Linden, dan ook vooral als een journalistiek werk. Hoewel een stichtingsbestuur is ingesteld om de activistische ontstaansgeschiedenis van het tijdschrift te bewaken, heeft

de commercialisering dit activisme verwaterd tot idealisme. *Opzij* is in de jaren 2001-2010 een toonbeeld van commercieel idealisme. Bij haar oprichting was het tijdschrift een middel tot een doel, inmiddels is het verworden tot een doel op zich. Het maken van een tijdschrift staat bij de redactie voorop, terwijl het ook wil bijdragen aan de vrouwenemancipatie in Nederland. *Opzij* is bovenal een professioneel tijdschrift voor vrouwen die geïnteresseerd zijn in de vrouwenbeweging en vrouwenemancipatie. De redactie wil voldoen aan de wensen van haar lezerspubliek.

Opzij beweegt zich in de periode 2001-2010 van normatief feminisme dat het probeert toe te passen op de thema's van de derde feministische golf naar een postfeministische aanpak waarbij inclusiviteit, pluralisme, individualisme en keuzevrijheid voorop staan. Hiermee is het tijdschrift een toonbeeld van de derde feministische golf, waar nieuwe feministische stromingen voet aan de grond krijgen en het normatieve karakter van de tweede feministische golf naar de achtergrond verdwijnt. *Opzij* beweegt mee met de ontwikkeling die de vrouwenbeweging in Nederland doormaakt. Waar het tijdschrift zichzelf eerst ziet als ijkpunt binnen de vrouwenbeweging, beschouwt de redactie van *Opzij* het tijdschrift later als een platform. Er zijn andere initiatieven en organisaties ontstaan die samen met *Opzij* de vrouwenbeweging vormen. De vrouwenbeweging is simpelweg te diffuus geworden om een hoofdkantoor te hebben. *Opzij* is en blijft het hoofdkantoor van de tweede feministische golf, maar past zich aan aan de omstandigheden van de derde golf, die een nieuwe ontwikkeling in de vrouwenbeweging in Nederland markeert. Hoewel in dit onderzoek al enkele organisaties zoals *WOMEN Inc.* aan bod zijn gekomen, zou het interessant zijn de andere initiatieven van de derde feministische golf nader te onderzoeken. De feministische vrouwenbeweging blijft in ontwikkeling en verdient daarom nog altijd wetenschappelijke aandacht.

Bibliografie

Primaire bronnen

Algemeen

Archief *Opzij* 1977-2012. Collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam.

Ayaan Hirsi Ali. *De maagdenkooi*. Amsterdam: Atlas Contact, 2012.

Lenning, Alkeline van, Irene Meijer, Evelien Tonkens, en Monique Volman. *De Harde Kern: wel feministisch, niet geëmancipeerd: feminisme als nieuwe uitdaging*. Amsterdam: Contact, 1996.

Mees, Heleen. *Weg met het deeltijdfeminisme!: over vrouwen, ambitie en carrière*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2007.

Opzij. Amsterdam: Weekbladpers. Jaargangen 2001-2010.

Wouters, Roos. *Fuck! Ik ben een feminist*. Amsterdam: Augustus, 2008.

Interviews

Cisca Dresselhuys, 2 juni 2022, transcriptie in bezit van auteur.

Jannet Vaessen, 13 juni 2022, transcriptie in bezit van auteur.

Roos Wouters, 20 mei 2022, transcriptie in bezit van auteur.

Geciteerde artikelen uit *Opzij*

Dresselhuys, Cisca. "Van die dingen dus." *Opzij*, oktober 2002, 5.

———. "Van die dingen dus." *Opzij*, december 2002, 5.

———. "Van die dingen dus." *Opzij*, juni 2007, 5.

Feiter, Astrid. "Een feministe met een hoofddoek, kan dat?," *Opzij*, mei 2001, 22-27.

"Feminisme alive & kicking," *Opzij*, februari 2009, 14-26.

"Opinie, Actuele Discussies & Reacties," *Opzij*, april 2009, 29.

Pruim, Frieda. "Ontsluierd: waarom moslimvrouwen de hoofddoek afdoen." *Opzij*, maart 2004, 30-33.

Van der Linden, Margriet. "Voorwoord." *Opzij*, februari 2009, 3.

———. "Voorwoord." *Opzij*, mei 2009, 3.

———. "Voorwoord." *Opzij*, december 2009, 3.

———. "Voorwoord." *Opzij*, mei 2010, 3.

———. "Wereldvrouwen," *Opzij*, september 2009, 50.

Vernhout, Elsbeth. "Turkie, turkie, broekie met een jurkie." *Opzij*, juni 2002, 68-71.

Vuijsje, Marja. "De oogkleppen moeten af, niet de hoofddoek," *Opzij*, maart 2003, 16-19

Krantenartikelen

Agerbeek, Marjan. "Dinosaurussen van de tweede feministische golf." *Trouw*, 2 oktober 2001.

Azarkan, Nora. "Feminisme gaat niet over hoofddoekjes." *Trouw*, 24 april 2001.

"Bij Opzij geen hoofddoek." *Trouw*, 9 maart 2001.

"De Geus: Post emancipatie is overbodig; 'Achterstand verdwenen.'" NRC Handelsblad, 17 november 2001,

Kooke, Sandra. "Opzij is in de jaren zeventig blijven steken." *Trouw*, 28 januari 2009.

"Máxima opent het Women Inc festival." *De Volkskrant*, 14 februari 2013.

Nicolasen, Lidy. "Hirsi Ali wil derde feministische golf binnen het gezin." *De Volkskrant*, 10 maart 2003.

Pels, Dorien. "Het nieuwe verzet." *Trouw*, 7 maart 2007.

Reijn, Gerard. "Vrouwenfestival: mix van fun en inhoud." *De Volkskrant*, 26 september 2005.

Schmidt, Maurits. "Opzij bracht vrouwen veel: dertig jaar feminisme." *Het Parool*, 21 november 2002.

Thomas, Casper. "De twintigste eeuw Herroepen." *De Groene Amsterdammer*, 11 mei 2022.

'T Hooft, Lisette. "Masculien feminisme." *De Volkskrant*, 15 december 2001.

Tromp, Jan. "Ik word kriebelig van feminisme." *De Volkskrant*, 14 september 2015.

Van Aalsem, Sytske. "Standbeeld voor moeder, ode aan vader." *Trouw*, 25 november 2003.

Van den Berg, Marjan. "Protestkabinet met alleen vrouwen." *De Volkskrant*, 13 februari 2007.

Van der Zee, Renate. "Vijftig jaar Opzij: van 'Kut ruikt lekker' op de cover naar cupcakes en weer (een beetje) terug." *De Volkskrant*, 23 mei 2022.

"Vrouwenkabinet." *De Volkskrant*, 6 juli 2010.

Websites

Atria. "De tweede feministische golf." Bezocht op 17 januari 2022.

<https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/feminisme-20e-eeuw/de-tweede-feministische-golf/>.

De Bruijn, William en Daan Kuys. "Hoe idealistische bedrijven de markt kunnen veroveren." *VPRO*, 6 november 2020.

<https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/lees/artikelen/2020/interview-melanie-riebeck.html>.

"De zendingsdrang van Cisca Dresselhuys." *EO Visie*, 17 augustus 2006.

<https://visie.eo.nl/artikel/2006/08/de-zendingsdrang-van-cisca-dresselhuys>.

Opzij. "Over Opzij." Bezocht op 23 november 2021. <https://www.opzij.nl/over-opzij/>.

Women Inc. "Onze missie." Bezocht op 19 april 2022. <https://www.womeninc.nl/missie>.

Literatuur

- Aerts, Rogier. "Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron." *Groniek* 30 (1996): 171–82.
- Archer Mann, Susan, en Douglas J. Huffman. "The Decentering of Second Wave Feminism and the Rise of the Third Wave." *Science & Society* 69, nr. 1 (2005): 56–91.
- Banks, Olive. *Faces of feminism: a Study of Feminism as a Social Movement*. Oxford; New York: B. Blackwell, 1986.
- Berkeljon, Sara, en Hans Wansink. *De Orkaan Ayaan: verslag van een politieke carrière*. Amsterdam: Augustus, 2006.
- Braithwaite, Ann. "The Personal, the Political, Third-Wave and Postfeminisms." *Feminist Theory* 3, nr. 3 (2002): 335–44.
- Brown, Wendy. "Neo-Liberalism and the End of Liberal Democracy." *Theory & Event* 7, nr. 1 (2003).
- . *Undoing the demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books, 2015.
- Chen, Eva. "Neoliberalism and Popular Women's Culture: Rethinking Choice, Freedom and Agency." *European Journal of Cultural Studies* 16, nr. 4 (augustus 2013): 440–52.
- Costera Meijer, Irene. *Het persoonlijke wordt politiek: feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1996.
- Delmar, Rosalind. "What is Feminism?" In *Theorizing Feminism: Parallel Trends in the Humanities and Social Sciences*, onder redactie van Anne C. Herrmann en Abigail J. Stewart, 9–33. Oxfordshire: Routledge, 2001.
- Dicker, Rory, en Alison Piepmeier. "Introduction." In *Catching a Wave: Reclaiming Feminism for the 21st Century*, 3–28. Boston: Northeastern University Press, 2003.
- Dijkman, Anne. *Opzij & aan de kant met haar: de constructie van norm en afwijking in Opzij tussen 1972 en 2002*. Nijmegen: Institute for Gender Studies, Radboud Universiteit Nijmegen, 2008.
- Eeftinck Schattenkerk, Lisa. "Opzij, gezicht van het Nederlands feminisme? Omslagen van Opzij 1972-2000." Bachelor scriptie, Universiteit Utrecht, 2012.
- Genz, Stéphanie. "Busting the 'post'?: Postfeminist Genealogies in Millennial Culture." In *Post-everything: An Intellectual History of Post-Concepts*, onder redactie van Herman Paul en Adriaan van Veldhuizen, 195-214. Manchester: Manchester University Press, 2021.

- Genz, Stéphanie, en Benjamin A. Brabon. *Postfeminism: Cultural Texts and Theories*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018.
- Henry, Astrid. *Not My Mother's Sister Generational Conflict and Third-Wave Feminism*. Bloomington: Indiana University Press, 2004.
- Hülsken, Marloes. "Fascinerend en veelzijdig: Het vrouwentijdschrift als bron." *Vrouwentijdschriften.nl*, 2005.
- Jensen, Lotte. "De Nederlandse vrouwenpers in een internationaal perspectief." *Nederlandse Letterkunde*, 6 (2001): 219–39.
- Lotz, Amanda D. "Theorising the Intermezzo: The Contributions of Postfeminism and Third Wave Feminism." In *Third Wave Feminism: A Critical Exploration* onder redactie van Stacy Gillis, 71-86. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
- Midden, Eva. "Feminism and Cultural and Religious Diversity in Opzij : An Analysis of the Discourse of a Dutch Feminist Magazine." *European Journal of Women's Studies* 19, nr. 2 (mei 2012): 219–35.
- Paul, Herman. "Introduction: Post-Concepts in Historical Perspective." In *Post-Everything: An Intellectual History of Post-Concepts*, onder redactie van Herman Paul en Adriaan van Veldhuizen, 1–14. Manchester: Manchester University Press, 2012.
- Peck, Jamie. *Constructions of Neoliberal Reason*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2010.
- Ribberink, Anneke. *Politiek veelstromenland: feminisme*. Leiden: Stichting Burgerschapskunde, 1987.
- . *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters: een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), 1968-1973*. Hilversum: Verloren, 1998.
- . "Behaaglijk onbehagen. De tegenstrijdige impact van de tweede feministische golf." *Nieuwste Tijd* 1, nr. 2 (2001): 21–37.
- Ruyters, Jann. "Something to Suit All "Viewpoints": Feminist Magazines in the Netherlands." *Women's Studies International Forum* 16, nr. 4 (juli 1993): 427–36.
- Smith, Barbara. "Racism and Women's Studies." *Frontiers: A Journal of Women Studies* 5, nr. 1 (1980): 48-49.
- Snyder, R., Claire. "What is Third-Wave Feminism? A New Directions Essay." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 34, nr. 1 (2008): 175–96.
- Thompson, Becky. "Multiracial Feminism: Recasting the Chronology of Second Wave Feminism." *Feminist Studies* 28, nr. 2 (2002): 39-60.

Van de Loo, Vilan. *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland*. Wormer: Inmerc, 2005.

———. *Het nieuwe onbehagen: op naar een derde feministische golf*. Wormer: Inmerc, 2005.

Van der Hoorn, Lynn. 'Neoliberalism and Feminism: An Awkward Relationship'. *Neoliberalism in a Global Perspective*, Universiteit Leiden, 2021.

Verlouw, Charlot. "Wat is gelijkheid in Opzij?" Bachelor scriptie, Universiteit Utrecht, 2015.